

Муҳаммадхон Бадриддинов

Хат

хазиналар

калити

Наманган 2012

Аллоҳ Таоло айтади:

У (Аллоҳ) инсонга қалам билан (ёзишни ҳам) ўргатди. (Алақ сураси, 4-оят)

Сўз боши

Бизларни шундай улуг жаннатмонанд диёрда дунёга келтирган, 120 йиллик истибоддан кейин яна озодлик, ҳурлик ато этиб, шу юрт фарзандларини икки дунё саодатига эришишлари учун барча имкониятларни муҳайё этган Аллоҳ таолога чексиз ҳамду санолар, Сизу-бизларга чиройли одоб ўргатгани келган жаноби пайғамбаримиз Мұхаммад мустафо (с.а.в.)га саловоту саломлар бўлсинки, мустақиллик шарофати ила миллий ва диний қадриятларимиз қайта тикланди. Муқаддас ислом динимиз янада ривож топиб, улкан маънавий меросларимиз ўз хазинасидаги сиру асрорларни биринкетин намоён эта бошлади. Жумладан келажагимиз ва ҳётимизнинг асосий мазмуни – миллатимиз учун ё ҳаёт - ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат бўлган ёшларимизнинг тарбиясига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Таълим тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши, кадрлар тайёрлаш миллий Дастурининг ишлаб чиқилиши ва уни оғишмай амалга оширилиши барча билим юртларида, олийгоҳларда таълим олаётган талабаларнинг диний ва дунёвий билимларни ҳар томонлама чуқур, пухта эгаллаб баркамол инсонлар бўлиб етишишлари учун барча шарт-шароитлар яратиб берилаётганлиги, дарс жараёнларига янги замонавий, ривожланган ўқитиши услубларининг кириб келиши фикримиз далилидир.

Истиқлол йилларида кўплаб мазмунан чуқур, шаклан ранг-баранг ўқув қўлланмалари яратилди. Жумладан азиз фарзандларимизга, кенг китобхонлар оммасига тақдим этилаётган ушбу мўъжаз рисола ҳам эзгу ният йўлидаги бир саъй-ҳаракатдир. Қўлланмани мукаммалаштиришга хизмат қилувчи фикр-мулоҳазаларга олдиндан миннатдорчилик билдирамиз.

Муаллиф.

ХАТЛАР ЮКСАКЛИККА ЕТАКЛАР

Инсоният тараққиётида, тамаддунида ёзувнинг пайдо бўлиши мислсиз юксалиш омили бўлди. Инсон ҳаётида хатнинг нақадар улуғ бир аҳамиятга эга эканлигини X1 асрда яшаб ўтган Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг машҳур “Қутадғу билиг” асарида:

Битиб қўймасайди доно қаламим,

Коронғу қоларди мозий олами, деб таъкидлайди.

Хатлар кишилик жамиятининг кечаги куни, бугунги куни ва эртанги куни эканлигини тарих зар варакларига битилиб қўйилган битиклардан кўриш, билиш мумкин. Тарихий далилларга назар солинса, дастлабки хатлар Жаброил (а.с) воситалигига Одам (а.с) даврларида жорий бўлиб, улар иброний, сурёний, арабий эканлигини, ҳозирда Буюк Британия музейларида сақланаётган йигирма мингдан зиёд илк хатлар намунаси бўлган, лой ғиштларга ёзилиб, сопол шаклида пишириб қўйилган – миххатлардан, яъни сопол лавҳалардан кўриш мумкин.

Улуғ муаррих сахоба Каъбул Ахбор (р.а) томонидан бу ёзув намуналари Нух (а.с) даврларидаги даҳшатли тўфон оқибатида қўмилиб, уни Идрис (а.с) топиб жорий этганликлари, сўнг Исмоил (а.с) ва у кишининг давомчиси сифатида Юсуф (а.с) давом эттирганликлари ривоят килинади.

Саҳобалардан яна бири Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а) томонидан Жаброил (а.с) Исмоил (а.с)га хатлар ислоҳи ҳақида кўрсатма берганлиги ривоят қилинади. Бу хатлар қадимги даврда Сурёний, Гулдоний қабилаларида истеъфода этилган. Самовий китоблар айнан Гулдоний тилида нозил бўлган, сўнг Сурёнийга, Юнонийга таржима килинган. Шундай килиб биринчи йигирма икки ҳарфлик алифбо Финикия (юқори Мисрда Ливан тоғи этаги)да яратилганлигига тарихий далиллар келтирилади.

...1891 йилда ер остидан, сопол идиш ичидан найсимон ўралган тўрт минг йиллик папирус топилган. Нил дарёси бўйидаги қамишлардан ўрамлар шаклидаги китоб – папирус яратишда фойдаланилган. Кейинчалик қўшни қабилалар, халқлар мазкур Миср ёзувининг 15 ҳарфини ўз ўлкаларига олиб келишлари натижасида Арабистон яrim оролидаги Сомий халқларнинг оромий ва муснад ёзувлари келиб чиққанлиги. Сурия, Иордания, Ироқ давлатларида шу хатлар асосида милодий 323-йилда – нимара, 512-йилда – зайд, 568-йилда – хирон ёзувлари пайдо бўлганлиги, буларнинг таъсирида эса 28 ҳарфдан иборат араб алифбосининг дастлабки шакли – маъқалий хати юзага келганлиги тарих китобларида қайд этилган. Бундан ташқари икки дунё саодатига етакловчи Қуръон каримни ҳазрати Усмон (р.а) бир неча нусхада қўчиритириб, бир нусхасини Кўфа шаҳрига юборган ва у "Кўфий Қуръон" ва "Кўфий хати" деб аталган.

Кўфий хати асосчиси Абу Али ибн Муқла (вафоти хижрий 338-йил) эди. X асрда Кўфий ёзувининг ривожи пасайди. Маъқалий ва кўфий хатлари асосида араб ёзувининг санъаткорона яратилган турлари - муҳаққақ, сулс, насх, тавқиъ, райхоний, риқоъ ва риқоънинг шохобчasi таълиқ хати яратилди.

Юқоридаги фикрлар фан ва тарих нуктаи назаридан тасдиқланган илмий хуносалардир. Бу қомусий олим Абу Райхон Берунийнинг битикларида, тилшунос ва тарихшунос олим Исҳоқхон тўра Ибратнинг "Жомеъ ал-хутут" (Хатлар жамланмаси) тарихий асарларида, шу билан бирга инглиз археологи Л.Вуллининг Боғдод ва Форс кўрфази оралиgidаги "Қатронли тепалиқда" 1922 йилда ўтказган қазишмаларида топилган тўрт минг йилдан зиёд тарихни ўз ичига жамлаган йигирма мингдан зиёд сопол битиклар, яъни миххатлар ва ана шу битиклар устида Британия тарих ва археология музейи асистенти Д.Смитнинг ўтказган

тадқиқотлари натижаси рус тарихчи лингвисти Виктор Драчукнинг “Ёзувлар - ўтмиш сирлари шоҳиди” китобида ўз ифодасини топган.

Юқоридаги хат турлари хаттотлар тилида "Ал-хутут ас-сабъа" (етти хат) деб юритилади. Уларнинг хар бири ингичка (хафий) ва йўғон (жалий) қаламларида ёзилиши натижасида яна ўн тўрт хил хат турлари яратилди.

Шарқ мамлакатларида, жумладан диёrimизда VII асргача хоразм, суғд (оромий), ўрхун-енисей ва уйғур ёзувлари қўлланиб келинган. Эски ўзбек ёзувининг пайдо бўлиш тарихи Мовароуннаҳрга ислом динининг кириб келиши билан боғланади. Ислом дини кириб келган барча ўлкалар қатори, ватанимизда ҳам у ўзининг маърифати ва маданияти билан ёйилди, сайқалланди, ривожланди, шу билан бир вақтда у дунёвий илмларнинг пайдо бўлишига, дунё бўйлаб тарқалишига катта замин яратди. Имом Бухорий, Имом Термизийлар ҳадисшуносликка, Бурҳониддин Марғиноний ислом ҳуқуқшунослигига, Беруний, ал-Хоразмий, ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби аждодларимизнинг дунёвий билимлар хазинасига қўшган ҳиссалари бекиёсdir.

Шу билан бир қаторда юртимиздан етишиб чиққан машҳур хаттотлар янги-янги хат турларини яратдилар ва хат битишни санъат даражасига қўтардилар. Жумладан, насх ва таълиқ хатларининг бирикувидан ҳосил бўлган настаълиқ хатини Мир Али Табризий ихтиро қилганлар. Хатнинг бу тури XVI асрга келиб ўлкамизда ўзининг юксак чўққисига қўтариленди.

Юртимиз ўзининг беҳисоб ер ости ва усти бойликлари билан бир қаторда, жаҳонга номлари таралган буюк алломалари ҳамда дунёнинг бошқа мамлакатларида деярли такрорланмайдиган, бекиёс маданий, маънавий хазиналари билан ҳам буюқдир. Халқимиз томонидан асрлар давомида яратилган маданий меросимизнинг ўзаги ҳисобланган диний ва бадиий адабиётлар, тарих ва фан асарлари, мумтоз асарларнинг барчаси

араб имлосига асосланган эски ўзбек ёзувида яратилган “битик”ларда жамланган ва ўз ифодасини топган.

Аждодларимиз томонидан бизларга қолдирилган бундай улкан маънавий меросдан баҳраманд бўлишимиз учун албатта маънавий хазиналар эшигини оча оладиган “калит” вазифасини бажарувчи эски ўзбек ёзувимизни пухта эгаллашимиз лозим бўлади.

Эски ўзбек ёзувининг хусусиятлари

Эски ўзбек ёзуви араб имлоси асосида шаклланган экан, энг аввало араб ёзувига хос бўлган хусусиятларни кўриб ўтамиз. Маълумки, бу алифбо жами 28 та ҳарфдан иборат бўлиб, форс-ўзбек тилига хос бўлган **п, ч, ж, г** ҳарфлари қабул қилиниши билан эски ўзбек имлосидаги ҳарфлар сони 32 тага етган. Эски ўзбек ёзувида бўлган хосликлар нимадан иборат ?

Эски ўзбек ёзувининг ўзига хос хусусиятлари

қўйидагилардан иборат:

- хатларнинг ўнгдан чапга томон ёзилиши, рақамларнинг эса аксинча чапдан ўнгга қараб ёзилиши;
- ҳарфларнинг ёзма ва босма шаклларининг бўлмаслиги;
- бош ҳарфлар ва тиниш белгиларининг умуман ишлатилмаслиги; матндаги гапнинг умумий мазмунига ва оҳангига қараб гапнинг хабар, сўроқ, буйруқ ёки ундов мазмунда эканлиги аниқланиб олинишлиги; кейинги пайтда эса зарурат туфайли тиниш белгиларини қўллаш одат тусига кирганлиги;
- иложи борича ортиқча ҳарфларни сарф этмасдан маъно элтишга харакат қилиниши натижасида қисқа унлиларнинг

ёзувда ҳарфлар билан эмас, балки ҳаракатлар билан ифодаланиши;

- қоғоз ва сиёҳни тежаб, ҳар бир сатр узунлигидан унумли фойдаланиш илинжида ёзувда қўлланилаётган ҳарфларнинг сўз боши ва сўз ўртасидаги шаклларида бу ҳарфларни қисқа, иложи борича таниб олиш мумкин бўлган асосий қисмидангина фойдаланиш натижасида ҳарфларнинг кўринишларини ўзгариб кетиши;

– ҳарфлар бир-бири билан боғланиш-боғланмаслигига қараб икки гурухга: ўзидан олдинги ва кейинги ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган муттасил – қўшилувчи ҳарфларга, ўзидан олдингисига қўшилиб кейингисига қўшилмайдиган мунфасил – ажralувчи ҳарфларга бўлинишлиги;

(Бундай ажратилишига сабаб, бир томондан қўшилувчи ҳарфлар ҳар икки томондан ҳам қўшилгудек бўлса, у ҳолда бу ҳарфлар ўз шаклини йўқотади ва бошқа бир ҳарфга айланиб қолади; бирин-кетин, ёнма-ён келганда эса бундай ҳарфлар бир-бирига уланмасдан ёзилади.)

– сўзларни сатрдан-сатрга кўчириш мумкин бўлмаганлиги; (сатр охирида ортиб қолган жойни, сўздаги бирор ҳарфни чўзиб тўлғазилган, сўзнинг сатрга сиғмай қолган қисмини эса сатр охирига тиқишириб ёзиб қўйилган, ҳозирги кунда чоп этилаётган газета ва журналларда сатрдан-сатрга кўчириб ёзила бошланди.)

– сўзнинг ўзагида бир хил қўш ундош ёки қўш унли келса улардан биттасигина ёзувда ифодаланаши;

– ҳар бир ҳарфнинг у ёки бу товушни билдиришидан ташқари маълум бир сон қийматга ҳам эга бўлиб, унинг бу қийматидан “абжад ҳисоби”да қўлланилиши;

– мавжуд 32 та ҳарфдан 28 таси араб ёзувидан ўтиб, қолган 4 таси форс ёки ўзбек тили асосида шаклланганлиги, шу билан бир вақтда 32 та ҳарфдан 25 тасининг 4 тадан, қолган 7 тасининг 2 тадан қўриниши борлиги;

– ҳарфлардан ташқари ҳарфларнинг усти ёки остига қўйиладиган, **ҳаракатлар** деб аталувчи, ҳар бири маълум бир вазифани бажарадиган саккизта белгининг мавжудлиги:

Эски ўзбек ёзувининг юқоридаги хусусиятлари ҳақида, ўрни келганда янада кенгроқ тўхталиб ўтамиз.

Эски ўзбек ёзувининг мураккабликлари:

– хат турларининг кўплиги. Асосан кенг истеъмолда бўлган: насх, настаълик, кўфий, маъқалий, риқоъ, шикаста, сулс, таълик каби хатлардан бошқа кўплаб хат турлари мавжудлиги бўлиб, кўфий ва сулс хатлари кўпинча иморатлар, меъморчилик ёдгорликлари пештоқига, қабр тошларига ёзилиб, ўқилиши ва ёзилиши бир мунча мураккаб бўлиб, настаълик ёзуви эса ўзининг осон ўқилиши ва чиройли ёзилиши билан ажралиб туришлиги;

– ҳарфларнинг ҳар бири икки ёки тўрт қўринишда келиб, тўрт қўринишли ҳарфларнинг сўз бошида ва сўз ўртасида келадиган шаклларининг асосий қисми ёзилиб, факат қўйилган нуқталари орқали фарқланиши, сўз охирида келган ҳарфларнинг эса сўзнинг тугалланганлигини билдириш учун тўлиқ шаклини ёзиш лозим бўлишлиги;

- Икки кўринишли ҳарфдан кейин сўз ўртасида келган тўрт кўринишли ҳарфни сўз бошидаги шакли билан ёзилиши;
- турли босмахоналарда чоп этилишига қараб бир-биридан ажралиб туришлиги, Қозон босма китоблари типографик усулда, Тошкент ёки Намангандада нашр этилган китоблар эса тошбосма усулда чоп этилганлиги;
- Қуръон тили деб улуғланганлиги боис, амалий ҳаётда ўзлаштирилган арабча сўзларнинг аслида қандай бўлса ўшандай ёзилиши; (илм сўзини айн билан ёзилганидек – علم каби)

- имло қоидаси бўйича арабча сўзга қўшиладиган, ўзбек тилидаги мавжуд қўшимчаларни уланмасдан алоҳида ёзилиши;
- чиройли ёзишга интилиш натижасида ҳарфларнинг ёзилишида қоидалардан четга чиқилиши;

Шу билан бир вактда настълик ва насх хати орасида шакл жиҳатдан қўйидагича айрим:

- ёзувда насх ҳарфлари тик ҳолатда, настълик ҳарфлари эса қўйи қисми чапга, юқори қисми эса бироз ўнг томонга қияланган ҳолда бўлиши;
- фақат сатр чизифи бўйлаб насх хатига хос ёзиш қоидаси, настълик хат турида бутунлай йўқолиши;
- син ва шин ҳарфлари сўз таркибида келганида тишсиз, бир сўзда такрорланган ҳолатда эса улардан бирини тишсиз қилиб ёзилиши;
- айрим ҳарфларнинг чўзиб ёзилиши натижасида бошқа ҳарфларга ўхшаб қолиши;.

-ҳойи ҳавваз ҳарфи турли кўринишларда ёзилиши;
-коф, гоф, ре, зе, же, дол, зол ва ё ҳарфлари ҳам бошқачароқ кўринишларда ёзилиб, айрим ҳарфларнинг нуқталари ўзларидан узокроққа қўйилиши каби фарқлар ўқувчилар наздида эски ўзбек имлосини ўзлаштиришда мураккабликдек туюлади, аслида эса, астойдил киришиб, тинимсиз ўқиб, ёзиб машқ қилинса юқорида айтганимиз “хазинлар калити” иншо Аллоҳ албатта қўлимизда бўлади.

Ҳозирда чоп этилаётган газета-журналлар насх ёзуvida, маънавий меросимиз ҳисобланган қадимги қўлёзма ва тошбосма асарлар, шу жумладан ислом билим юртларида ўрганилаётган “Хидоя”, “Шарҳи викоя” каби дарсликлар хатнинг настълиқ турида эканлигини эътиборга олиб, ўқувчиларга қулайлик туғдириш мақсадида ҳар икки хат турини ўқиш ва ёзишни ўрганишни бир вақтнинг ўзида амалга ошириш лозим деб топилди.

Ҳар бир нарсанинг қонун-қоидаси, меъёрий услуби бўлганидек хат ёзишда, яъни хаттотликда ҳам ўзига хос қонуниятларга, меъёрий қоидаларга амал қилинган. Қадимда хатнинг чиройли бўлиши учун энг аввало яхши, сифатли қофозга, ҳамда хаттотнинг иш қуроли – *сиёҳ*, *қора қамиши қалам*, *мистар* (транспарант), *қаламтарош*, қаламнинг учини кесиш учун ясалган суяқ – *қаламқатига* катта эътибор берилган.

Хаттотлардан ёзиш жараёнида маълум бир меъёрий жихатлар: хатларнинг бир-бирига мос, ўхшаш, бир текис, чиройли бўлиши каби қоидаларга амал қилиш қатъий талаб

қилинган. Шунга мувофик ҳарфларни ёзишда меъёр, яъни ўлчов воситаси сифатида нуқталардан фойдаланилган.

Масалан: Алиф ҳарфи уч нуқта, бе ҳарфини эса уч нуқтадан тўқиз нуқтагача бўлишилиги талаб қилинган.

Ҳозирги кундаги мавжуд имкониятлар ўлчов воситаси бўлган нуқталарни, соддароқ усул бўлган катак дафтардаги мавжуд катакчаларга алмаштиришнинг анча қулайлигини кўрсатмоқда.

Биз эски ўзбек ёзувининг насх ва настаълик хат турларини юқорида таъкидланганидек биргаликда ўрганамиз. Настаълик ёзуви таълиқ хатига насх хатидан олинган баъзи белгиларнинг қўшилишидан ҳосил бўлганлигини кўрдик.

Сўз ва жумлани ясаш, фикрни хатда ифодалашда албатта ҳарфлардан фойдаланилади. Араб ёзувида ҳар бир ҳарф ўзига хос маълум бир товушни ифодалашдан ташқари, бирор ном билан ҳам номланган.

Аниқ бир товушни ёзма равишда кўрсатиш учун қабул қилинган муайян шаклга ҳарф дейилади. Масалан: **а** товушини ифодалашда араб алифбосида **ا** шакли, **б** ни билдириш учун эса **ب**

шакли қабул қилинган ва улар мос равишда *алиф* ҳамда *бе* деб номланган. Куйида ҳарфларни ва улар ифодалайдиган товушларни ўрганишга киришамиз.

Арабча ҳарф шаклларининг ясалиши ва ёзилиши:

Араб алифбосидаги барча ҳарфлар асосан, ўн еттига белги асосида шаклланган. Куйидаги ўнта шаклидан:

- нуқталар қўймаслик:

ح

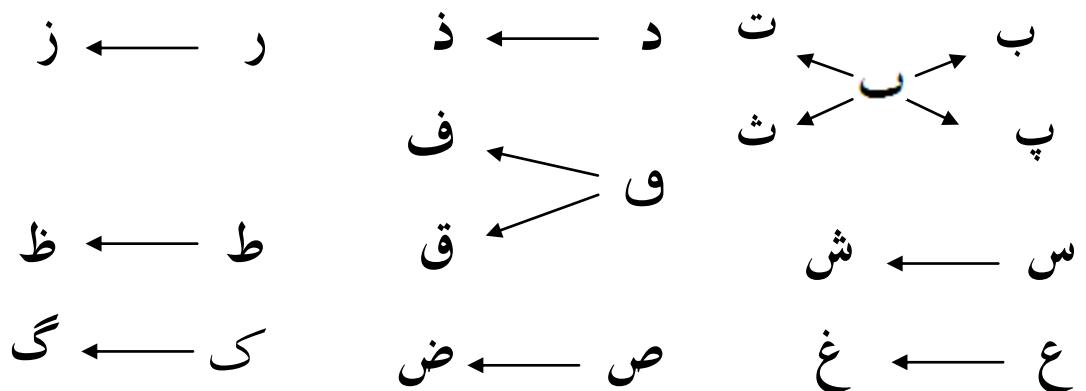
- нуқталар қўйиш:

ج خ

- нуқталарнинг ўрни ва сонини ўзгартириш:

ج خ ج

йўли билан бошқа ҳарфларни ҳосил қилишда фойдаланилади:

Қуйидаги еттига белгидан эса бошқа ҳарфлар ясаб бўлмайди:

ا ل م ن و ه ي

Ўзбек тилининг араб имлосидаги алифбо ҳарфлари

Алиф ҳарфи ва унинг имлоси

Алиф - алифбонинг биринчи ҳарфидир.

Бу ҳарф ўнг томонидан, яъни ўзидан олдин келадиган ҳарфларга қўшилиб, ўзидан кейин – чап томонидан келадиган

ҳарфларга қўшилмайдиган икки кўринишли мунфасил ҳарфлар жумласига киради.

Имлоси: Алиф ёзма шаклда ифодаланганда унинг устки қисми ости қисмига нисбатан йўғонроқ бўлади. Чунки, қалам юқоридан пастга томон юритилганда қоғозга чуқурроқ ботади. Алиф ҳарфининг мустақил ва сўз бошидаги шаклларини ёзганда қалам тепадан пастга томон уч катак миқдорида юритилса, уланган ҳолатдаги шаклини ёзишда сатр чизиғидаги катакнинг ярмидан бошлаб катак бурчагига яқинлашганда ёйсимон ҳолда қиялатиб пастдан уч катак миқдорида юқорига томон юритилади.

Алифнинг алоҳида ва сўз бошидаги шакли юқоридан пастга

қараб ёзилади:

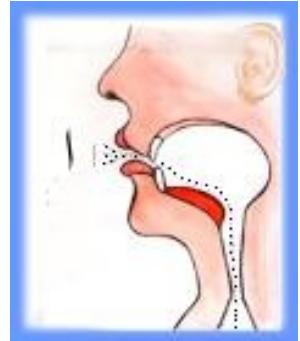

Алиф ҳарфининг дафтар катакчаларида жойлашиш ҳолати, ҳамда унинг настаълик хат туридаги кўринишилари қуйидаги жадвалда берилган, албатта кейинги ҳарфларни ўрганиш жараёнида ҳам бу ҳолат такрорланади.

Алиф ҳарфининг насх ва настаълик ёзувидаги кўринишилари:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
настаълик				

Талаффузи: Ўқимоқ араб тилида қироат дейилади. Қироатнинг қоидаси шулки, талаффуз қилувчидан ҳар бир ҳарф ҳаққини тўлиқ адо этишлик талаб этилади. Шунинг учун ҳар бир ҳарфни ўз маҳражидан чиқариш, чўзиқ ва қисқа унлиларни талаффузида чўзишнинг микдорига риоя қилиш лозим бўлади.

Алиф ҳарфи асосан ўзбек тилида **а, о** товушларини баъзан эса сўз бошида келиб **и, э, у, ў** товушларини билдиради.

Алиф ҳарфи чўзиқ унли товушини билдираётганда талаффуз пайтида тил расмдагидек пастки ҳолатда бўлиши керак. Араб тилида оғиз бўшлиғини жавф деб, ҳарфларнинг оғиз бўшлиғидан чиқадиган ўрни маҳраж деб аталади. Алиф ва унинг *сингиллари вов – و* ва *йо – ي* ҳарфлари талаффуз қилинган вақтида чиқаётган товуш оғиз бўшлиғидан тил, тиш ёки бўғизнинг бирорта қисмига урилмай чиқади.

Араб тилидан ўзбек тилига кириб келган араб тили билан бошланадиган сўзларда алиф ҳарфи араб тилида қандай талаффуз қилинса ўшандай ўқилади. Масалан:

كَرْمَ اَقْبَالْ اَكْمَلْ الْفَتْ تَتْ

Вазифаси: Ёзувда **алиф** икки вазифада келади:

1. Агар *fatḥa* - дан кейин келса, у иккиси чўзиқ **а** унлисини ифодалайди ва ёзувда: ՚ шаклида бўлади.

2. Шунингдек, **алиф** ՚ шаклидаги ҳамзани ёки ~ шаклидаги **маддани** кўтариб туриши ҳам мумкин. Унда алиф таглик, курси вазифасини бажаради ва бу ҳолатда алиф ҳарфи мутлақо ўқилмайди. У кўтариб турган белгилар эса ёзувда қуидагича кўринади ва ўқилади: ՚ – **о**; ՚ – **а, у**; ՚ – **и**;

Устига мадда белгиси қўйилган сўз бошидаги алиф **О** товушини ифода этади

՚

Сўз ўртасида ва охирида келувчи алиф устига мадда белгиси қўйилмайди. Аммо сўздаги ўрнига қараб **а**, **о** тарзида ўқилаверади. **Алиф** ҳарфи ҳаракатни кўтармайди, факат сукунлик бўлади.

Араб тили грамматикаси қоидаларига кўра **вов** ва **йо** ҳарфлари *иллат – касал* ҳарфлар бўлгани учун *замма, касра* каби ҳаракатларни кўтара олмайди. Кўп жойларда олиб ташланади ёки бири бошқасига кўпинча алифга алмаштирилади, яъни қалб қилинади. Алиф ҳамзага ёки ҳаракатга курси вазифасини бажаради. Алиф араб хатларининг турларига қараб, чўзинчоқсимон ва ёйсимон шаклларда ёзилади.

Харфларни ёзилишини ўрганиш ҳамда хатни ёзиш жараёнида сатр чизигини белгилаш, ҳарфларнинг ўрнини ҳамда катта-кичиклигини аниқлаш мақсадида алиф ҳарфини меъёр вазифасини бажарувчи қилиб олдик. Бунинг учун насх ёзувидаги ҳарфларни ўрганиш жараёнида ёзиладиган ҳар бир ҳарф, ҳар бир сўз қаторининг бошига албатта алиф ҳарфини ёзиб олиш керак бўлади.

Машқ № 1 Алиф ҳарфининг ёзилишларини машқ қилинг. Унинг ҳар иккала хат туридаги кўринишларини беш қатордан ёзиб чиқинг.

Ре ҳарфи

Ре алифбодаги ўн иккинчи ҳарфdir. У ўзидан олдин, яъни ўнг томондан келадиган ҳарфларга қўшилиб, ўзидан кейин – чап томондан келадиган ҳарфларга қўшилмайдиган мунфасил, икки кўринишли ҳарфлар жумласидандир.

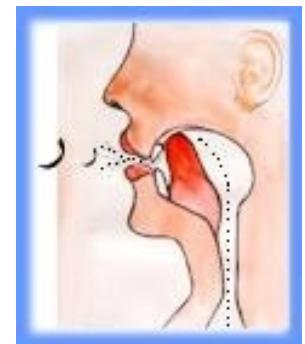
Имлоси: Ре ҳарфининг алоҳида шакли сатр чизигининг бир оз юқорисидан бошланади. Қолган қисми юқоридан пастга, чапга қияроқ ҳолда сатр чизигидан пастки катақнинг қарама-қарши бурчагига тушириб ёзилади. Қўлёзма китобларда ўзидан олдинги ҳарфларга боғланиб келганда кўпинча ўнг томонга сал оғдирилган алиф ҳарфига ўхшаб кетишининг боиси тезроқ ёзиш туфайлидир.

Ре ҳарфининг ўзидан олдинги ҳарфга қўшилиб ёзиладиган шаклида иккинчи ҳарф билан боғланиш қисми бўлиб, бу унсур сатр чизиги бўйлаб катақнинг ярмидан бошланиб, асосий қисми сатр чизигидан пастга тушириб қуйидагича ёзилади:

Ре ҳарфининг насх ва настаълиқ ёзувидағи кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълиқ				

Талаффузи: Ре ҳарфи ўзбек тилида р товушини билдиради. Ре ундоши *касра* билан келганда ингичкароқ ва *фатҳа* ёки замма билан келганда йўғонроқ талаффуз қилинади. Ре ҳарфини талаффузида тилнинг ҳолатига эътибор беринг ва расмдагидек бўлишига ҳаракат қилинг. Ре ҳарфи талаффузида тил учи юзасини олдинги юқори тишларнинг милкига қўйиб талаффуз қилинади. Тилнинг учни милқдан ажратилишидан ҳосил бўладиган тирқишдан ўтаётган ҳаво оқими р товушини ҳосил қиласи.

Изоҳ: Тажвид китобларимизда “Ҳарфларнинг махражини билишни истасангиз уни сукунлик қилиб, олдига васлалик ҳамзани қўшиб ўқинг. Товуш тўхтаган жой ўша ҳарфнинг махражи хисобланади” – дейилган. Масалан, , ҳарфининг

махражини аниқлаш учун сукунлик Ҷ ҳарфини олдига васлалиқ ҳамзани қўйиб ѵ деб ўқисак, тилнинг учини юқоридаги олдтишларнинг милкига ёпишган жойдан р товуши чиқади. Демак, агар ҳарф ёпиқ бўғинни охирида келса, тилнинг ўша ҳарфнинг махражига тегишидан, якка ҳолда, бўғин ўртасида ёки очик бўғин ҳосил қилиб келганида эса, тилнинг ёки лабнинг ўша махраждан ажралиш вақтидаги ҳаво оқимидан ўша ҳарф ифодалайдиган товуш пайдо бўлади. Масалан: Ҷ ҳарфини якка ҳолдаги талафузида тилнинг учини ўша махражга қўйиб, тилнинг учини милқдан ажратиш керак бўлади. Ана шу вақтда тил учи ва милк орасидан ўтаётган ҳаво оқимидан Ҷ товуши ҳосил бўлади.

Машқ № 1: Рे ҳарфининг насх ёзувида мисоллари:

ଆରା ଆରା ରା

Машқ № 2: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ хатида ёзилиши:

ରା ରା ରା

Вазифа: Ре ҳарфининг ҳар икки хат туридаги якка ва боғланган кўринишиларини беш қатордан, мисолларининг ҳар бирини ҳар икки хат турида икки қатордан ёзинг.

Зе ҳарфи

Зе алифбодаги ўн учинчи ҳарфdir. Ўзидан олдин – ўнг томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб, кейинги – чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилмайдиган, икки кўринишли мунфасил ҳарфлардан ҳисобланади.

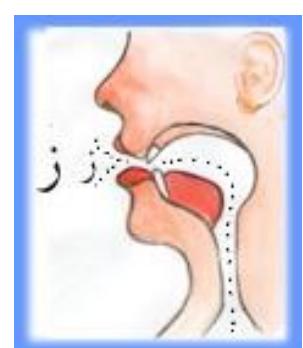
Имлоси: Рө ҳарфи билан шаклан ўхшаш бўлиб, тепасидаги битта нуқтаси билан фарқ қиласи. Алоҳида ва сўз бошидаги шакли сатр чизиғининг юқорироғидан бошланиб, сўнгра пастга қараб ёзилади ва сатр остида якунланади. Сўз ўртасидаги ва охиридаги шакли сатр чизигидан бошланиб сатр остида якунланади. Настаълик ёзуви билан насх ёзуви ўртасида назарий жиҳатдан фарқ йўқ, аммо шакл жиҳатидан қисман фарқлар бор.

Масалан: Насх ёзувида ҳарфлар одатда вертикал (тик) ёзилади. Настаълиқда эса юқори қисми ўнг томонга, қуйи қисми эса чап томонга бироз мойил бўлади

Зе ҳарфининг насх ва настаълик ёзувидаги кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик				

Талаффузи: Тилимиздаги з товушини ифодалайди. Бу товуш тилнинг олд тарафидан, икки жағнинг бир оз очилиши билан, юқори ва пастки олд тишлар оралиғидан чиқади. Талаффуз

вақтида тилнинг расмдагидек бўлишига эришинг.

Ре ва зе ҳарфлари иштирокида сўз ёзиш машқи:

Зор сўзини ёзиш учун зе – **జ**, алиф – **ି** ва ре – **ର** ҳарфларини оламиз. Бу ҳарфлар барчаси икки кўринишли мунфасил ҳарф бўлганлиги сабабли ўзидан кейинги ҳарфларга уланмай ёзилади. Шунга кўра **зор** сўзида бу ҳарфлар алохida кўринишларда келади.

ز ا ر   ←   ر + ى + ز ← ر + ى + ز

1-Машқ: Зе ҳарфининг насх хати ёзувидаги мисоллари:

زا آز راز زار آزار آرآز

2-Машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ ёзувидаги кўринишлари:

Вазифа: Зе ҳарфининг ҳар икки хат туридаги якка ва боғланган кўринишларини беш қатордан, мисолларининг ҳар бирини ҳар икки хат турида икки қатордан ёзинг.

نر آن رون زار آزار آرآز

Дол ҳарфи

Дол алифбодаги ўнинчи ҳарфdir. Ўзидан олдинги – ўнг томонидан келган ҳарфга қўшилиб, ўзидан кейинги – чап

томонидан келадиган ҳарфга қўшилмайдиган икки қўринишли мунфасил ҳарфлар қаторига киради.

Имлоси: Дол ҳарфини алоҳида ва сўз бошидаги шаклини ёзишда сатрдан юқоридаги ўрта катакнинг марказига қўйилган қаламни ўнг томонга қияроқ ҳолда пастга харакатлантирилади ва сатр чизифи устидан чапга қайириб ҳарф бошланган нуқтанинг таг қисмига тўғрилаб чизилади. Дол ҳарфининг сўз ўртасидаги ва охиридаги қўринишилари сатр чизифидан бошланиб, юқорига чапга қараб ёзилади. Дол ҳарфи ўзидан олдинги ҳарфга қўшилиб ёзилганда ўнг томонида қўшилиш қисми бўлади.

Дол ҳарфининг сўз ўртасидаги ва охиридаги қўринишилари насх ва настаълик хат турларида бир мунча фарқланади. Насх ёзувида дол ҳарфининг устки қисми кўпроқ эгик ҳолатда бўлади. Настаълик хат турида дол ҳарфи ёзилганда ре ҳарфига ўхшаб кетади, билмасдан уни ре га алмаштираслик керак.

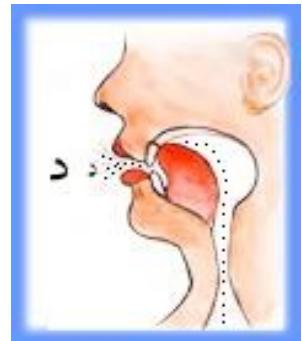
Дол баъзан шошилиб ёзувчи хаттотлар томонидан қоидага хилоф равишда ўзидан кейин келадиган ҳарфга қўшиб ёзилиши ҳам учрайди.

Масалан: давр ёки дур - دور дор - شاده

Дол ҳарфининг насх ва настаълик ёзувидаги қўринишилари:

Қўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
сҳ				

Талаффузи: Дол ҳарфи ўзбек тилидаги д товушини билдиради. Талаффузида товуш, юқори олд тишларнинг тубига тилнинг учини тегишидан ёки тегиб турган тилнинг учини маҳраждан ажралаётган пайтида, тил билан тиш орасидан чиқаётган ҳаво оқимидан ҳосил бўлади. Дол ҳарфини талаффуз қилганда тилнинг ҳолати ушбу расмдагидек бўлиши керак.

Дол ҳарфи иштироқида сўз ёзиш бўйича машқ:

Озод сўзини ёзиш учун маддалик алиф, зе, алиф ва дол ҳарфлари керак бўлади. Бу ҳарфлар барчаси ўзидан кейинги ҳарфларга қўшилмайдиган мунфасил ҳарфлар бўлгани учун хар бири алоҳида кўринишларда келганлигидан қўйидагича биркув ҳосил бўлади:

آزاد ← د + ی + ژ + ڭ

1-машқ: Дол ҳарфининг насх ёзувидаги мисоллари:

دار داد زاد آزاد دارا ردا ادا

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ хатида ёзилиши:

دار دار زاد آزاد دارا
دار دار زاد آزاد دارا

Вазифа: Дол ҳарфининг ҳар икки хат туридаги кўринишларини беш қатордан, мисолларини эса икки қатордан ёзинг.

Вов ҳарфи

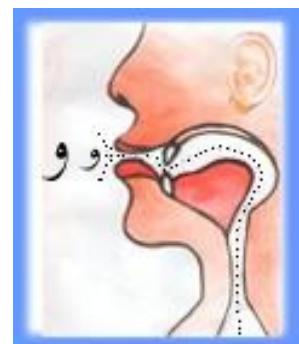
Вов алифбодаги ўттизинчи ҳарфdir. Ўзидан олдинги ўнг томонидан келган ҳарфга қўшилиб, ўзидан кейин – чап томонидан келадиган ҳарфга қўшилмайдиган икки кўринишли мунфасил ҳарфлардан биридир.

Имлоси: Вов ҳарфини алоҳида ва сўз бошидаги шаклини ёзиш учун қаламни сатр чизифига катакнинг ўнг томонидаги пастки бурчагига кўйиб, бир оз чапга, сўнгра юқорига ўнг томонга қиярок юритиб, ҳарф бошланган нуқта устидан сатр чизифи остидаги катакнинг қарама-қарши чап бурчагига қараб чизилади. Унинг сўз ўртасидаги ва сўз охиридиги кўринишиларининг ўнг томонида қўшилиш қисми бўлади. Ёзувда сатр устидан бошланиб, сатр остида тугайди.

Вов ҳарфининг насх ва настаълиқ ёзувидағи кўринишилари:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида

Талаффузи: Вов ҳарфи ўзбек тилидаги **в**, у ва ў товушларини ифодалайди. **Вов** ундоши араб тилида лаб-лаб ундоши хисобланади ва уни талаффуз қилишда фақат лаблар иштирок этади. Талаффуз пайтида икки лаб бир оз чўччайиб юмалоқланиши, тилнинг ҳолати эса расмдагидек бўлиши керак. Араб тилидаги **в** товуши билан ўзбек тилидаги **в** товушининг ҳосил бўлишида фарқ бор. Ўзбек тилидаги **в** лаб-тиш товушидир.

Ҳаракати йўқ **вов** ҳарфи ўзидан олдин келаётган замма билан бирга у чўзиқ унлисини беради . Масалан: **بۇ**

Сўз бошида якка ўзи келиб **в** ундошини билдиради: **ۋە**

Сўз ўртаси ва охирида келганда асосан **в** товушини англатади:

آوازا – دوا – براو – даво – овоза – آو - آو بиров –

Вов ҳарфининг олдига алифни ортирилиши билан **У** ва ў унлилари ҳосил қилинади:

Ур ёки ўр - اور   уз ёки ўз - اوز

Сўз ўртаси ва охиридаги у ва ў унлиларини ифодалашда **вов** ҳарфининг ўзи ёзилади, маъносига қараб у, ў ёки **в** деб ўқилади:

зўр - زور   дур ёки давр - دور

Вов ҳарфи иштирокида сўз ёзиш бўйича машқ

Ўроz деган сўзни қандай ёзилишини кўрайлик. Ў товушини ифодалаш учун алиф ва вов ҳарфлари бирикмаси, **р** товушини ифодалаш учун – ре, сўз ўртасидаги **о** товушини ифодалаш учун алиф, ҳамда **з** товушини ифодалаш учун зе ҳарфидан фойдаланамиз.

اوراز ← ز + ا + ر + و + ا

1-машқ: Вов ҳарфининг насх хати туридаги ушбу мисолларини ўқинг ва кўчириб ёзинг.

او داو زاو واو اوز اور اوزار اوراز

دور زور روز اورادور اوزادور

2-машқ: Юқоридаги машқни настаълиқ хатидаги қуйидаги мисолларини ўқинг ва ҳар бир мисолни икки қатордан ёзинг.

او داو زاو واو

اور اوز اورار اوزار اوراز

دور زور روز اورادور اوزادور

Вазифа: Вов ҳарфининг ҳар икки хат туридаги кўринишларини беш қатордан, мисолларини икки қатордан ёзинг.

Унутманг: Вов ҳарфи настаълик ёзувидаги асарларда дол ҳарфига ўхшаб кетади.

Бе ҳарфи

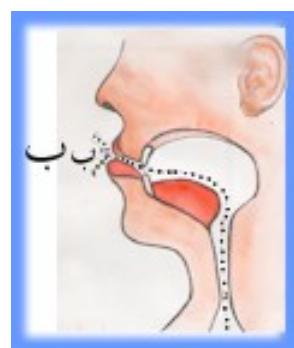
Бе ҳарфи араб алифбосидаги иккинчи ҳарф бўлиб, ўзидан олдин яъни ўнг томонидан ва ўзидан кейин – чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт кўринишли муттасил ҳарфлар қаторига киради.

Имлоси: **Бе** ҳарфининг барча кўринишлари сатр чизигининг устида ёзилади ва битта нуқтасигина сатр чизигидан пастга тушади. Сатр чизиги устидаги катакнинг юқори бурчагига қўйилган қалам катакнинг вертикал чизиги бўйлаб сатрга қараб юргизилади. Чизигимиз сатр яқинидан ёйсимон шаклда чап томонга чизик бўйлаб уч катакка етганида юқорига бир катак баландлигига қайириб ёзилади ва сатр остига битта нуқта қўйилади. Сўз бошидаги ва ўртасидаги кўринишларида **бе** ҳарфининг таниб олиш мумкин бўлган асосий қисмлари ёзилади.*

Бе ҳарфининг насх ва настълиқ ёзувидағи қўринишлари:

Қўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настълиқ				

Талаффузи: Бе ҳарфи ўзбек тилидаги **б** ундошини ифодалайди. **Бе** ҳарфини талаффузида товуш икки лаб орасида, лабларнинг бир-бирига ёпишишидан ёки бир-биридан ажралиш вақтидаги ҳаво оқимидан ҳосил бўлади. Талаффуз пайтида тилнинг ҳолати ушбу расмдагидек бўлиши керак.

Сўзларни ёзиш бўйича машқ.

Масалан: **Боб** сўзини қандай ёзиш керак?

Бу сўз учта ҳарф ёрдамида **бе – ب**, **алиф – ا** ва яна **бе – ب**

ҳарфларининг ўзаро боғланиши асосида ёзилади.

Демак биринчи **бе** сўз бошида келганда унинг сўз бошидаги шаклини, **алиф** ҳарфининг сўз ўртасидаги шаклини оламиз. Сўз охирида келаётган **бе** ўзидан кейинги ҳар қандай ҳарфга

қўшилмайдиган **алиф** ҳарфидан сўнг келгани учун унинг алоҳида шаклини оламиз. Чунки ундан кейин бошқа ҳарф йўқ. Натижада қўйидаги бирикув юзага келади:

بَاب ← ب + ئ + ء ← ب + ئ + د

Обод сўзи алифбодаги **алиф** – ՚, **бе** – ب, **алиф** – ئ ва **дол** – د ҳарфларининг ўзаро боғланиши асосида ясалади.

“О” товушини ифодалаш учун аввало **алиф** – ՚ олинади ва унинг устига мадда белгиси ~ қўйилади: ՚ . Алиф дан сўнг ҳарф уланмаганлиги сабабли **бе** ҳарфининг сўз бошидаги шакли ئ олинади. Сўнг алифнинг сўз ўртасидаги, яъни ўнг томондан қўшиладиган шакли ئ ни оламиз. **Дол** ҳарфи сўзнинг охирида келаётган бўлса ҳам ўзидан олдиндаги ҳарф икки кўринишли бўлганлиги учун алоҳида шаклини د оламиз. Натижада қўйидагича бирикув ҳосил бўлади:

آباد ← د + ئ + ء + ՚

1-машқ: **Бе** ҳарфининг сўз бошидаги кўринишиларини насх хати туридаги мисоллари:

بار باز باد بابا بارار بازار باردور بازاردور بار اوراز باردور بابا
اورادر اوراز بازار بارور بابا زوردور

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ хатидаги кўринишлари:

باز بار بازار
بازار بار باردور بازار دور
بازار بار اوراز بارادور بابا اورادور
اوراز بازار بارور بابا زور دور

Бе ҳарфининг насх ва настълиқ хат турлари орасида деярли фарқлари йўқ.

3-машқ: Бе ҳарфининг ҳар икки хат туридаги кўринишларини беш қатордан дафтaringизга ёзинг.

4-машқ: 1-2 машқларни дафтaringизга кўчириб ёзинг.

***Унутманг:** кейинги мавзуларда ҳарфларнинг сўз бошидаги ва ўртасидаги кўринишларида, - “бу ҳарфнинг таниб олии мумкин бўлган асосий қисми ёзилади деган”, - сўзни тақрор келтирмаймиз.

Ё ҳарфи

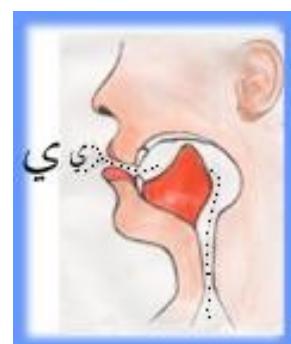
Ё алифбодаги ўттиз иккинчи ҳарфdir. Ўзидан олдин ўнг ва кейин чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган муттасил ҳарфлар қаторига кириб, тўрт кўринишга эга.

Имлоси: Ё ҳарфининг алоҳида кўриниши сатр чизигидан юқорироқдан бошланиб, давоми сатр чизигидан ярим доира қилиб пастга бир катак, чап томонига эса бир ярим катак узунликда ёзилади. Ё ҳарфининг остида икки нуқтаси бор. Ё ҳарфининг сўз бошидаги ва сўз ўртасидаги шакллари **бे** ҳарфининг худди шу шаклларига айнан ўхшаш бўлиб, сатр чизиги устига ёзилади, икки нуқтаси эса сатр чизигидан пастга тушади. Ё ҳарфининг сўз охиридаги шакли, унинг алоҳида ҳолдаги ёзилишига ўхшаш бўлиб, сатр чизигидан бошланади ва давоми сатр чизигидан пастга тушириб ёзилади, аммо нуқталари қўйилмайди.

Ё ҳарфининг насх ва настаълик ёзувидаги кўринишилари:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх	ي	ي	ي	ي
Настаълик	ي	ي	ي	ي

Талаффузи: Йо ҳарфи ўзбек тилидаги **й**, **и**, э товушларини ифодалайди. Оғиз бўшлиғида ҳосил бўладиган бу товушларнинг талаффузи

пайтида тилни расмдагидек ҳолатда бўлишига эътибор беринг.

Йо ҳарфи сўз бошида келганида:

- ёлғиз ўзи й ундошини; (йўл - يول йил - يیل каби)
- иккинчи **йо** ҳарфи билан боғланиб е (йе) - يې ҳарфлар бирикмасини; (ел - يیل ер - يیر каби)
- давомидан келадиган вов ҳарфи билан боғланиб **ю** (йу) يۇ - ھارфлар бирикмасини;
- харфлар бирикмасини; (юр - يور юз - يوز каби)
- давомидан келадиган алиф ёки ҳойи ҳавваз билан боғланиб ё (йо) - يا ёки я (яа) - يە ҳарфлар бирикмасини;
- (ёй - يای ёяр - يایار каби) ифодалайди.
- **Йо** ҳарфининг олдига ۱ алиф ҳарфини орттирилиб сўз бошидаги и ёки э унлиларини ёки эй товуш бирикмасини ҳосил қилинади;
- (Эз ёки из - ایز әр - ایر каби)

Сўз бошида и товушини ифодалашда алиф ҳарфидан кейин ёзиладиган **йо** ҳарфи кўпинча тушиб қолади, аммо доимо талаффуз қилинади:

икром - اکرام иқрор - اقرار имкон - امکان каби

– Сўз ўртаси ва охирида келиб, й, е, я ва и товушларини ифодалайди. Бунинг учун йо ҳарфининг ўша кўринишлари ёзилаверади:

мұяссар – берди - میسر - بردی ёзди - یازدی каби.

Сўз охирида келганида ё ҳарфи нуқтасиз ёзилади ва и унлисини ёки ий товуш биримасини билдиради:

ойни – آینى، диний - دینی ، даврий - دوری каби.

Араб тилидан ўтган : ҳатто - حتی - исо عیسی - موسی - موسى

каби сўзларнинг охирида келган йо - ی ҳарфи о деб талаффуз қилинади.

Ё ҳарфи иштироқида сўз ёзиш бўйича машқ

Ёзар деган сўзни ёзиш учун ё – ی, алиф – ՚, зе – ՚ز, яна алиф – ՚ ҳамда ре – ՚ر ҳарфлари ажратиб олинади. Ё ҳарфининг сўз бошидаги, алиф ҳарфининг сўз ўртасидаги, зе ва алиф ҳарфларининг ҳам сўз ўртасидаги, ре ҳарфининг эса сўз охиридаги шакллари олинади. Уларнинг ўзаро биркувидан қўйидагича ёзар сўзи ҳосил бўлади:

یازار ← ر + ا + ز + ا + ي

1-машқ: Ё ҳарфининг сўз бошидаги кўринишларини насх хати туридаги мисоллари:

ياز ياد ياو يار يارور يازور ياد دور ياودор يازدور

يازار يايар اويار ياز-دو-رار بابا يار اوра دور يار

ياز دور اورаз بارадор

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ хатидаги кўринишлари:

ياز ياد ياو يار
ياور يازور ياد دور ياو دور ياز
дор يازар يايар اويار ياز-دو-رار
баба يар اوра دور يар ياز دور
اورаз бара دور

Вазифа: 1) Ё ҳарфининг ҳар икки хат туридаги кўринишларини беш қатордан ёзинг.

2) 1-2 машқларни дафтарингизга кўчириб ёзинг

Те ҳарфи

Те алифбодаги тўртинчи ҳарф ҳисобланади. Ўзидан олдин ва кейин келадиган ҳар иккала томонидаги ҳарфларга қўшилиб

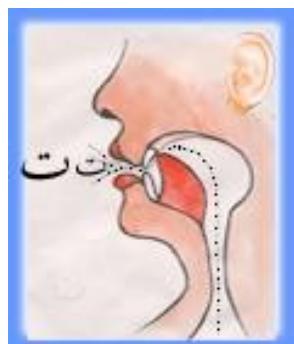
ёзиладиган тўрт хил кўринишили, муттасил ҳарфлар қаторига киради.

Имлоси: Тे ҳарфи бе ҳарфига шаклан ўхшаш бўлиб нуқталарининг сони ва ўрни билан фарқ қиласи. Икки нуқтаси ҳарфнинг устига қўйилади. Те ҳарфининг барча кўринишилари сатр чизиги устига ёзилади.

Te ҳарфининг насх ва настъалиқ ёзувидағи кўринишилари:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настъалиқ				

Талаффузи: Ўзбек тилидаги т товушини билдиради. Талаффузи пайтида ҳосил бўладиган товуш, тилнинг юқори олд тишларнинг тубига ушбу расмдагидек ҳолатда ёпиштирилишидан ёки ёпиштирилган учини милқдан ажралиши вақтида юзага келадиган ҳаво оқимидан пайдо бўлади.

Те ҳарфининг иккинчи кўриниши ҳам бор. Уни араблар *та марбута*, яъни *богланган та* деб атайдилар. *Та марбута* факат ёки йашаклида ёзилади. *Та марбута* билан ёзиладиган сўзлар ўзбек тилида икки хил ўзгаришга учраган: -айрим сўзлар охиридаги та марбута та мамдудага т чўзиқ ёзиладиган те ҳарфига ўзгариб кетган:

عداوة - عداوت ملة - ملت دولت - دوله

-баъзи муаннас жинсга тегишли сўзларда эса ҳойи ҳавваз ҳарфига айланиб а унлисини ифодалайди:

Масалан:	Жамила	-	جميله	Жамилатун	-	جميله
	Халима	-	حليمه	Халиматун	-	حليمة
	Барака	-	بركه	Баракатун	-	بركة
	Мадраса	-	مدرسة	Мадрасатун	-	مدرسة
	Хулоса	-	خلاصه	Хуласатун	-	خلاصه

Те ҳарфи иштирокида сўзларни ёзилиш тартибини ўрганамиз:

+ ا + ت ← قار ← Top

1-машқ: **Те** ҳарфининг сўз бошидаги кўринишининг насх ёзувидаги мисоллари:

تار تاز اتا قاتار ياتار باتار اوtar دوتار تاوار اوtaو تارازو اوtaدور ياتادر

اتا اوتابدور دوتار یاتادرور اوتابو تاربور تارازو باربور بازار تاربور

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ хатидаги кўринишлари:

تار تاز آن
نمکار یا نکار بانکار او نکار دو نکار نمکار
او نکار نمکارزو او نکار دور یا نکار دور آن او نکار
دور دو نکار یا نکار دور او نکار دور نمکارزو
پار دور بانکار نکار دور

кичик чизиқча шаклида ҳам келиши мумкин. Бундан ташқари нұқталар ёнма-ён әмас, устма-уст ҳам Ѽзилиши мумкин.

3-машқ: Те ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзиб чикинг.

Вазиға: 1-2 машқларни дафтарингизга кўчириб ёзинг.

Нүн ҳарғи

Нун алифбодаги йигирма түккизинчи ҳарф бўлиб, ўзидан олдинги ва кейинги ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил кўринишли муттасил ҳарфлар жумласига киради.

Имлоси: Нун ҳарфининг алоҳида ҳамда сўз охиридаги кўринишлари сатр чизигидан пастга ҳамда ёнига бир ярим катак узунликда, нисбатан чуқурроқ, ярим доира шаклида ёзилади. Сўз

охиридаги шаклида олдин келган ҳарфга уланиш қисми бўлади. Устига битта нуқта қўйилади. Сўз боши ва сўз ўртасидаги кўриниш бе ҳарфининг кўринишларига ўхшайди. Устига қўйиладиган битта нуқтаси билан фарқланади.

Нун ҳарфининг настаълик хат туридаги сўз охиридаги кўриниши ёй шаклида бўлиб устида битта нуқтаси бўлади.

Масалан: **کەن**

Баъзан нуннинг нуқтаси ҳарфнинг асосий қисмига қўшилиб ҳам кетади.

Масалан: **چىن**

Нун ҳарфининг насх ва настаълик ёзувидаги кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик				

Талаффузи: Ўзбек тилидаги **н** товушини билдиради. **Нун** ҳарфининг талаффузида товуш

милкка тегиб турган тил учи юзасининг расмда кўрсатилганидек
милқдан ажралиш вақтида ёки милкка тегиш пайтида ҳосил
бўладиган ҳаво оқимидан пайдо бўлади.

Нун ҳарфи иштирокида сўз ёзиш бўйича машқ

Норин сўзини эски ёзувда ёзиб кўрайлик. Бунинг учун керакли ҳарфларни ажратамиз, булар: ن ا ر ي نун ҳарфини сўз бошидаги ئ شаклини, алифни сўз ўртасидаги ئ شаклини, рени иккала томонидан боғлана олмагани учун алоҳида ئ شаклини, ёни сўз бошидаги ئ شаклини, нунни сўз охиридаги ن شаклини олиб ҳарфларни бириттирамиз. и қисқа унли бўлгани сабабли, ёни ташлаб юборамиз, ре икки кўринишли ҳарф бўлганлиги учун ре нинг якка шакли ئ ни ёзамиз. Натижада қуйидагича бирикув

خосил бўлади: نارن ← ن + ر + ن + ا

2-машқ: Нун ҳарфининг сўз бошидаги шаклини насх хати туридаги мисоллари:

ناو نار ناز اونار یانار تانار انار تانادور یانادور انا اوتادر

اوراژ تانادور نار بابا بازار بارادور انار بارادور نار یاتار

З-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ хатидаги кўринишлари:

ناؤ نار ناز آنا
اوخار یار چهار اور چهار دور یا دور

4-машқ: Нун ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзиб чиқинг.

Эски ўзбек ёзувида унлиларнинг ифодаланиши

Араб алифбосида 28 та ҳарф бўлиб, улар 25 та ундош ҳамда учта чўзиқ унли (а, и, у) товушларни ифодалаш учун хизмат қилади. Қисқа (а, и, у) унли товушларини ифодалаш учун фатҳа, касра, замма белгиларидан фойдаланилади.

1. А унлиси

а) **Алиф** ҳарфи сўз бошидаги **а** унлисини ифодалашда ишлатилади ва унинг устига *забар* ҳаракати қўйилади, ёки у бор деб билинади.

Масалан: адабиёт – آدَبْ آدَبْ آیت – آیَتْ آدو – آدَوْ ана-

б) Сўз ўртасида келадиган **а** унлисини ифодалашда фатҳа (забар) белгиси ишлатилиши ёки *алиф* ёзилиши мумкин.

Масалан: товар - توار берар-بیرار адаб - آداب آداب - آداب

в) **алиф** ҳам **хойи ҳавваз** ҳам сўз охирида келган **а** ни ифодалаш учун ишлатилиши мумкин.

Масалан: ота آتا ёки آنه – да **а** ўрнида иккаласи ёзилиши мумкин.

Сўз охирида, сўз ўртасида келган *Хойи ҳаввазнинг* факат сўз охиридаги ёки алоҳида кўринишигина **а** товушини билдиради. *Хойи ҳавваз* дан сўз ўртасидаги **а** ни ифодалаш учун фойдаланилганда, албатта унинг сўз охиридаги **ә** шакли ёзилади, ҳойи ҳаввазга икки кўринишли ҳарф сифатида қараб, ундан кейинги ҳарфнинг сўз бошидаги ёки алоҳида кўриниши ёзилади.

2. О унлиси

а) **Алиф** ҳарфини устига мадда белгиси қўйиш йўли билан сўз бошидаги **о** ёзилади.

Масалан: овоз – آواز овора - آوارا овоза - آوازا ота- آتا-

б) Сўз ўртасидаги ва охиридаги **маддасиз алиф о** товушини билдиради. Ноз - ناز бар - بار бозор - بازار анор - انار -

Масалан: Нор бобо – نور بابو боб – باب

3. У ва Ў унлилари

а) **Алиф** ва **вов** ҳарфлари биргаликда сўз бошида келиб у ва ў унлиларини ифодалайди.

Масалан: ун ёки ўн – اون، اوینار – ۋىنار، узун – اوزۇن،
ўрор – اوراز

б) Сўз ўртасида келадиган **у** ва **ў** унлиларини ифодалашда замма – *pech* ҳаракати, баъзан эса вов ҳарфи ишлатилади.

Масалан: тутди – توتىدۇر؛ тутуб – بۇز؛ ёки تۇت ئېت

Араб ва форс тилидан ўзлашган, бир сўзда иккита **у** товуши бор сўзларда, биринчиси ўрнида замма дан, иккинчисида эса **вов** ҳарфидан фойдаланилади.

Масалан: қулуб – قلوب

в) **Вов** ҳарфи билан доимо сўз охирида келган **у** ва **ў** унлиларини ифодаланилади.

Масалан: бу – بۇ، абу – ابۇ تارازو - تارازۇ

4. И ва Э унлиси

а) **алиф** ва ё ҳарфларининг сўз бошидаги кўринишларини кетма-кет ёзилишидан, сўз бошидаги **и** ва **э** унлиларини ҳосил бўлади.

Масалан: ит ёки эт – ايت، ин ёки эн – اين، эритди- ايرىتدى

Алиф ва ё бирикмаси билан гап бошида келадиган **эй** ёки **э** ундов бирикмаси ясалади.

Масалан: эй бобо – اى بابۇ

Арабча сўзларда сўз бошидаги **и** ни ифодалаш учун алифнинг ўзи ҳам ишлатилиши мумкин. У ҳолда алифнинг остига зер ҳаракати қўйилади ёки **ё** ҳарфи бор деб фараз қилинади.

Масалан: **Исбот – اثبات**

б) Сўз ўртасидаги **и** ва **е** товушларини ифодалаш учун зер ҳаракати ишлатилади, ҳаракатлар кўп ҳолларда қўйилмайди, аммо у бор деб тасаввур этилади, баъзида **ё** ҳарфининг сўз ўртасидаги кўринишидан фойдаланилади.

Масалан: **бит ёки бет - بیت**   **ёзиб - یازیب**   **ёниб-پانب - یناب**

в) Сўз охиридаги **и** ва **й** ни ифодалаш учун доимо **ё** ҳарфи ишлатилади.   Масалан: **бурай - بورای**   **турай - تورای**

уйи - اویی   **бўйи - بويي**,   **етти - یتى**,   **тутди - توتدى**

г) Сўз охирида келган **э** ни ифодалаш учун, **ё** ҳарфи ишлатилади.   Масалан: **тут йе – توت يې**,   **бе – بې**   Сўз олдида **бе** ҳарфи келганда кўпинча ажратиб ёзилади.

Масалан: **беўрин – بئرین**

Ҳ а р а к а т л а р

Араб тилида алиф, вов ва йо ҳарфлари чўзик унлиларни ифодалайди. Қисқа **а**, **и**, **у** унлилари эса араб тилида ҳарф билан кўрсатилмаган. Шу сабабли ёзувда бу товушлар ҳарфларнинг устига **ва** остига қўйиладиган маълум белгилар билан ифодаланади. Бу белгилар ҳаракатлар деб аталади ва қўйидагича қўлланилади:

1. -fatħa (арабча) ёки zabar (форсча) белгиси. Бирор бир ҳарфдан кейин қисқа **а** унлисини ифодалаш учун ўша ҳарфнинг устига фатҳа белгиси қўйилади ва у а деб ўқилади.

Масалан: наво – نَوْ   даво - دَوْا

2. - kasra (арабча) ёки zer (форсча) белгиси қайси ҳарф остига қўйилса, ўша ҳарфдан кейин **и** ёки **е** товуши борлиги билинади:

Масалан: бит ёки бет – بِتْ   пит – پِتْ

3. - замма (арабча) ёки pech (форсча) белгиси қайси ҳарф устига қўйилса, ўша ҳарфдан сўнг у ёки ў товуши борлиги билинади:

Масалан: بُتْ تِپْ   бут, тут, туп ёки тўп каби

4. ◦ sukuṇ ёки sokin қайси ҳарф устида бўлса, ўша ундош ҳарфнинг ўзи талаффуз қилиниб, ундан сўнг ҳеч қандай унли товуш талаффуз қилинмайди, яъни бўғин ёпиқлигини билдиради.

Масалан: تُتْ تِپْ   тут, туп ёки тўп   дол – دَلْ каби

5. ◦ tashdiid. Ташдид белгиси сўз ўртасида ёнма-ён келган иккита бир хил ундош ҳарфнинг фақат бирини ёзиб, иккилантириб ўқилиши учун устига қўйилади.

Агар ташдиднинг устида забар, печ ёки сокин белгилари бўлса, иккита бир хил товуш талаффузидан кейин, ўша ҳаракатлар англатадиган товушлар талаффуз этилади.

6 ≈ *мадда* - арабча сўз бўлиб, *узайтиши*, чўзиши маъноларини англатади. Мадда белгисини унли ҳарф миқдори чўзилиши лозим бўлган ўринларда қўйилади.

Сўз бошида келган алиф **о** унлисини ифодалайдиган бўлса устига албатта мадда белгиси қўйилади:

Масалан: от, ота, آتا آت ойдин – آيدин – ارتدى ортди –

7. — танвин белгиси. Ҳаракатларнинг иккилантириб нунлан-тирилиши танвин дейилади. Танвин араб тилида келишик белгиларини билдиради. Танвин уч хил бўлади:

Танвин замма: Замма ҳаракатининг қўшалоқ ҳолда ёзилишидан “ун” товуш бирикмасини ифодалайдиган танвин замма пайдо бўлади. Танвин замма билан тугалланган араб тилидаги исмлар бош келишикда бўлади.

Ўзбек тилида танвин замма билдирган “ун” товуш бирикмаси сукунлаштирилади ва ўқилмайди:

Бобун – باب بوب - باب ووون - ووون واو -

Танвин касра: Касра ҳаракатининг қўшалоқ ёзилишидан “ин” товуш бирикмасини ифодалайдиган танвин касра пайдо бўлади. “Ин” билан тугайдиган арабча сўзлар ҳам ўзбек тилида учрамайди.

Танвин фатҳа: Фатҳа ҳаракатининг қўшалоқ ёзилишидан “ан” товуш бирикмасини ифодалайдиган танвин фатҳа пайдо бўлади.

Танвин фатҳа сўзларнинг охирида *алиф* билан бирга ёзилади ۱۰
ва **ан** деб ўқилади:

خصوصاً تقربياً شكلأً شيئاً مثلماً بعضاً
اساساً تصادفاً اعتباراً تقربياً حقيقتاً ذاتاً مضموناً

8. ۱ васла белгиси. *алиф* устига қўйилади. Унинг вазифаси ҳакида “араб изофаси” мавзуси ўтилганда батафсил сўзланади.

УНУТМАНГ:

- Ҳаракатлар ёзувда қўйилмаган ҳолатларда, уларни бор деб тасаввур қилиниб талаффуз қилинаверади.
- Мадда* ва *танвин* белгилари доимо ишлатилиши шарт.
  - шунингдек ҳарфлар қаторига ҳам, ҳаракатлар қаторига ҳам қўшилмайдиган ﴿ ҳамза деб аталувчи белги ҳам мавжуд.

5- машқ: Рे ва Зе ҳарфларининг сўз ўртасидаги ва охирдаги кўринишларининг насх хатидаги мисоллари:

بر ياز بر اتا بر بابا بر دانا باطر بز بار بز يار بز دانا بر بز
اوتاو بر تара تارازو بر دانا يازادور نار بابا اوقادور بز بارور بز بر
تارازو انار بار

6- машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ хатидаги кўринишлари:

بریاز برآتا برآنا بربابا بردانما باز
بزبار بزبار بزبار باطر بزدانما برآوتاؤ برتارا

7-машқ: Вов ва Дол ҳарфларининг сўз ўртаси ва охиридаги насх хатидаги кўринишларининг мисоллари.

йор аидор бор буз тур тоз یوز нур аутор буزار یوتар тутар یурар турар

буидар туйидор یورидор оривидор یонидор авионидор яр баба یурадор нур баба байдор бр

یوز тайдор аир баба یурвидор таразо туробидор

8-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълик хатидаги кўринишлари:

آیدور   یور

бор буз тур тоз یوز нур аутор
бувар бузар یوتар тумар یурар турар
буидар туйидор یورидор оривидор یонидор авионидор
яр баба یурадор нур баба байдор брیوز تайдор
аир баба یуро-бдор таразо туро-бдор

9- машқ: Ъе ҳарфининг алоҳида, суз ўртаси ва охиридаги насх хатидаги кўринишларининг мисоллари:

اتبدور یاتبدور باریبدور یازیبدور باتبدور اتبدور باریب یاریب ازیب
یازیب یانب اویاتب یوب توب اوروب اوتوب توتب یوتوب باروب یوبارور یازیب

تورادор یوب یوبارور ارونبابایاتبدور توتب

تورادор تاوار یانوب بارادور

10- машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ хатидаги
кўринишлари:

آتبدور یاتبدور
баріبدор یاریبدور یازیبدور باتبдор اتبدور
баріб یارіб آزіб یازیب یانب اویاتб
یوب تоб اوروب اوتوب توتب یوتوب
бароб یوبарор یازیب توра дур یوب یوبарор
اورонбаба یاتبدор توتب توрадор تавар یانоб یارодор

11- машқ: Ё ҳарфининг алоҳида, сўз ўртаси ва охиридаги
насҳ ёзувидаги кўринишларининг мисоллари:

бір бани біз тіз тір бірар тірадор тірадор یані тар наңи бар аүні бар

төні бар آй бай یай таі оралай турайдай үорадай бай турадай буранбай اوіатдай

тайғи бірадай анарны тірадай үіні атты боздай

12- машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ хат туридаги
ёзипити.

бір
бани

13- машқ: Тे ҳарфининг сўз боши, сўз ўртаси ва охиридаги кўринишларининг насх ёзувидаги мисоллари:

Аитар битар аитадор битадор аитди биниди аиртиди битурди айт бит

Брибет бароб айт йуроб ют Ат бат ют тут овият тузат

Овің тузатди Ат бароб ют ді бирдің онта анарі бар турді баің

Аитоб йобарди

14- машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълик хат туридаги ёзилиши:

Аитар битар
Аитадор битадор аитди биниди аиртиди бигерди

15-машқ: Нун ҳарфининг сўз боши, сўз ўртаси ва охиридаги кўринишларининг насх ёзувидаги мисоллари:

АОИНАДИ АЙРННАДИ АОИНАР АЙРННАР АОТИННР АЙРННР АОТИННР АЙДИН

БАЙДИН ТАЙДИН ЯЙДИН АОНДИН АОЗИ ДИН ТАН ДАН БАН ТАВАН БАРДАН НАРДАН

АОТОН ТОНИ АОЗОН ДОР АОЗИ БАРОР БОАВОН БАЗАРИ ДОР НАН АОНДИН ДОР ТУРДИ

БАЙ АОТОН НИ ЯРДИ

16-машқ: Юкоридаги мисолларнинг настаъликдаги ёзилиши:

АОИНАДИ АЙРННАДИ

АОИНАР АЙРННАР АОИНАР АОТИННР АЙРННР АОТИННР
АЙДИН БАЙДИН ЯЙДИН АЙДИН АОЗИ ДИН
ТАН РАН БАН ГАВАН БАРДАН НАРДАН АОТОН
ТОНИ АОЗОН ДОР АОЗИ БАРОР БОАВОН БАЗАРИ ДОР
НАН АОНЕН ДОР ТУРДИ БАЙ АОТОН НИ ЯРДИ

Вазифа: юкоридаги машқларни дафтарингизга кўчириб ёзинг.

Эски ўзбек ёзувида унлиларнинг ифодаланиши

Араб алифбосида 28 та ҳарф бўлиб, улар 25 та ундош ҳамда учта чўзиқ унли (а, и, у) товушларни ифодалаш учун хизмат қилади. Қисқа (а, и, у) унли товушларини ифодалаш учун фатҳа, касра, замма белгиларидан фойдаланилади.

1. А унлиси

а) Алиф ҳарфи сўз бошидаги **а** унлисини ифодалашда ишлатилиди ва унинг устига *забар* ҳаракати қўйилади, ёки у бор деб билинади.

Масалан: адабиёт – أدبیات **ادب** – آدَبْ **айт** – آیتْ **адо** – آدا- **ана-**

б) Сўз ўртасида келадиган **а** унлисини ифодалашда фатҳа (забар) белгиси ишлатилиши ёки *алиф* ёзилиши мумкин.

Масалан: товар - توار **берар**- بِرَار **адаб** – آدَبْ

в) алиф ҳам **ҳойи ҳавваз** ҳам сўз охирида келган **а** ни ифодалаш учун ишлатилиши мумкин.

Масалан: ота ۋى ئىكى نى – да **а** ўрнида иккаласи ёзилиши мумкин.

Сўз охирида, сўз ўртасида келган *Ҳойи ҳавваз*нинг факат сўз охиридаги ёки алоҳида кўринишигина **а** товушини билдиради. *Ҳойи ҳавваз* дан сўз ўртасидаги **а** ни ифодалаш учун фойдаланилганда, албатта унинг сўз охиридаги **ا** шакли ёзилади,

хойи ҳаввазга икки кўринишли ҳарф сифатида қараб, ундан кейинги ҳарфнинг сўз бошидаги ёки алоҳида кўриниши ёзилади.

2. О унлиси

а) **Алиф** ҳарфини устига мадда белгиси қўйиш йўли билан сўз бошидаги **о** ёзилади.

Масалан: овоз – آواز овора - آوارا овоза - آوازا ота- آتا-

б) Сўз ўртасидаги ва охиридаги **маддасиз алиф о** товушини билдиради. Ноз - ناز бор - بار бозор - بازار анор - انار

Масалан: Нор бобо – نور بابا боб – باب

3. У ва Ў унлилари

а) **Алиф** ва **вов** ҳарфлари биргаликда сўз бошида келиб **у** ва **ў** унлиларини ифодалайди.

Масалан: ун ёки ўн – یون، یونار – اوینار، узун – یوروز، اوвараз - اوزون

б) Сўз ўртасида келадиган **у** ва **ў** унлиларини ифодалашда **замма – nech** ҳаракати, баъзан эса вов ҳарфи ишлатилади.

Масалан: тутди – توتدي؛ тутуб – توتب؛ буз – بوز؛ ёки بُتْ تُتْ

Араб ва форс тилидан ўзлашган, бир сўзда иккита **у** товуши бор сўзларда, биринчиси ўрнида **замма** дан, иккинчисида эса **вов** ҳарфидан фойдаланилади.

Масалан: қулуб – قلوب

в) **Вов** ҳарфи билан доимо сўз охирида келган **у** ва **ў** унлиларини ифодаланилади.

Масалан: бу – بۇ, абу – ابۇ тарозу - تارازۇ

4. И ва Э унлиси

а) **алиф** ва ё ҳарфларининг сўз бошидаги кўринишларини кетма-кет ёзилишидан, сўз бошидаги **и** ва **э** унлиларини ҳосил бўлади.

Масалан: ип ёки эп – ایپ ин ёки эн - این эритди-

Алиф ва ё бирикмаси билан гап бошида келадиган **эй** ёки эундов бирикмаси ясалади.

Масалан: эй бобо – ای بابو

Арабча сўзларда сўз бошидаги **и** ни ифодалаш учун алифнинг ўзи ҳам ишлатилиши мумкин. У ҳолда алифнинг остига зер ҳаракати қўйилади ёки ё ҳарфи бор деб фараз қилинади.

Масалан: Исбот – اثبات

б) Сўз ўртасидаги **и** ва **е** товушларини ифодалаш учун зер ҳаракати ишлатилади, ҳаракатлар кўп ҳолларда қўйилмайди, аммо у бор деб тасаввур этилади, баъзида ё ҳарфининг сўз ўртасидаги кўринишидан фойдаланилади.

Масалан: бит ёки бет - بیت ёзиб - يازىب ёниб-

в) Сўз охиридаги **и** ва **й** ни ифодалаш учун доимо ё ҳарфи ишлатилади. Масалан: бурай - بورای турай - تورای

уйи – اویی بўйи – بويی، етти – يېتى ، тутди – توتدى

г) Сўз охирида келган э ни ифодалаш учун, ё харфи ишлатилади. Масалан: тут йе – توت يې، бе – بې Сўз олдида бе харфи келганда кўпинча ажратиб ёзилади.

Масалан: беўрин – بې اورین

Ҳ а р а к а т л а р

Араб тилида алиф, вов ва йо ҳарфлари чўзиқ унлиларни ифодалайди. Қисқа а, и, у унлилари эса араб тилида ҳарф билан кўрсатилмаган. Шу сабабли ёзувда бу товушлар ҳарфларнинг устига ва остига қўйиладиган маълум белгилар билан ифодаланади. Бу белгилар ҳаракатлар деб аталади ва қўйидагича кўлланилади:

1. *ف*атҳа (арабча) ёки забар (форсча) белгиси Бирор бир ҳарфдан кейин а қисқа унлисини ифодаламоқчи бўлсак ўша ҳарфнинг устига қўйилади ва ўша ҳарфдан сўнг “а” товуши б

Масалан: наво – نَوْ دаво – دَوْ пат – پَت

2. *س*асра (арабча) ёки зер (форсча) белгиси қайси ҳарф остига қўйилса, ўша ҳарфдан кейин **и** ёки **ه** товуши борлиги билинади:

Масалан: бит ёки бет – بِتَ پит – پَت

3. *ز*амма (арабча) ёки печ (форсча) белгиси қайси ҳарф устига қўйилса, ўша ҳарфдан сўнг **у** ёки **ӯ** товуши борлиги билинади:

Масалан: بُتْ تُتْ تپ بут, тут, туп ёки тўп каби

4. ڦ сукун ёки *сокин* қайси ҳарф устида бўлса, ўша ундош ҳарфнинг ўзи талаффуз қилиниб, ундан сўнг ҳеч қандай унли товуш талаффуз қилинмайди, яъни бўғин ёпиқлигини билдиради.

Масалан: تپ تُتْ تپ тут, туп ёки тўп дол – دال каби

5. ڦ ташдид. Ташдид белгиси сўз ўртасида ёнма-ён келган иккита бир хил ундош ҳарфнинг фақат бирини ёзиб, иккилантириб ўқилиши учун устига қўйилади.

Агар ташдиднинг устида забар, печ ёки сокин белгилари бўлса, иккита бир хил товуш талаффузидан кейин, ўша ҳаракатлар англатадиган товушлар талаффуз этилади.

Масалан: битта, етти, катта каби كٰتٰه يٰتٰه

6. ڦ ма८دا - арабча сўз бўлиб, *узайтиши*, чўзиши маъноларини англатади. Мадда белгисини унли ҳарф миқдори чўзилиши лозим бўлган ўринларда қўйилади.

Сўз бошида келган алиф **о** унлисини ифодалайдиган бўлса устига албатта мадда белгиси қўйилади:

Масалан: ой, от, ота, آتا آت اویدин – آرتدى – آرتدى

7. ڦ танвин белгиси. Ҳаракатларнинг иккилантириб нунлан-тирилиши танвин дейилади. Танвин араб тилида келишик белгиларини билдиради. Танвин уч хил бўлади:

Танвин замма: Замма ҳаракатининг қўшалоқ ҳолда ёзилишидан “ун” товуш бирикмасини ифодалайдиган танвин замма пайдо бўлади. Танвин замма билан тугалланган араб тилидаги исмлар бош келишикда бўлади.

Ўзбек тилида танвин замма билдирган “ун” товуш бирикмаси сукунлаштирилади ва ўқилмайди: **كتاب** - китабун **كتاب** - китоб

Бобун – بَبْ   боб - بَبْ   вовун - وَوْ   вов - وَوْ

Танвин касра: Касра ҳаракатининг қўшалоқ ёзилишидан “ин” товуш бирикмасини ифодалайдиган танвин касра пайдо бўлади. “Ин” билан тугайдиган арабча сўзлар ҳам ўзбек тилида учрамайди.

Танвин фатҳа: Фатҳа ҳаракатининг қўшалоқ ёзилишидан “ан” товуш бирикмасини ифодалайдиган танвин фатҳа пайдо бўлади. Танвин фатҳа сўзларнинг охирида *алиф* билан бирга ёзилади ۱۰ ва **ان** деб ўқиласди:

شڪلاً بعضاً مثلاً شخصاً تقریباً خصوصاً

مضموناً ذاتاً حقيقتناً تقریباً اعتباراً تصادفاً اساساً

8. ۱ власла белгиси. *алиф* устига қўйилади. Унинг вазифаси ҳақида “араб изофаси” мавзуси ўтилганда батафсил сўзланади.

Эслатма:

1. Ҳаракатлар ёзувда қўйилмаган ҳолатларда, уларни бор деб тасаввур қилиниб талаффуз қилинаверади.
2. *Мадда* ва *танвин* белгилари доимо ишлатилиши шарт.

- шунингдек ҳарфлар қаторига ҳам, ҳаракатлар қаторига ҳам қўшилмайдиган **ش** ҳамза деб аталувчи белги ҳам мавжуд

Қоғ ҳарфи

Қоғ алифбодаги йигирма тўртинчи ҳарф бўлиб, ўзидан олдинги ва кейинги ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил кўринишни муттасил ҳарфлар қаторига киради. Устида иккита нуқтаси бор.

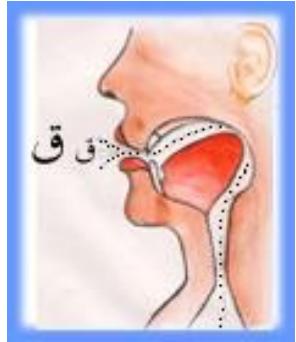
Имлоси: *Қоғнинг якка ва сўз охиридаги шакллари бошланишидаги думалоқ қисми сатр чизиги устида ёзилиб, давоми сатр чизигидан пастга нун шаклида тушириб ёзилади. Сўз бошида ва сўз ўртасидаги шакли сатр чизигида ёзилади. Юқорисига икки нуқта қўйилади.*

Қоғ ҳарфининг насх ва настальик хати туридаги

кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настальик				

Талаффузи: Ўзбек тилидаги **Қ** товушини ифодалайди. *Қоф* ҳарфи талаффузида ҳосил бўладиган товуш, тилнинг тубини танглай охирига тегишидан ёки тегиб турган тилнинг тубини танглайдан ажратиш вақтидаги ҳаво оқимидан ҳосил бўлади. Талаффуз пайтида тилнинг ҳолати юқоридаги расмдагидек бўлиши керак.

1-машқ: Қоф ҳарфи иштирокида сўзлар ёзишни ўрганинг:

Яқин деган сўзни ёзиб кўрайлик. Бунинг учун ё ҳарфининг сўз бошидаги шакли, **алифнинг** сўз ўртасидаги шакли, кейинги **қоф** ҳарфининг сўз ўртасидаги шакли, кейинги ё ҳарфининг сўз ўртасидаги шакли, **нун** ҳарфининг эса сўз охиридаги шакларини оламиз. Сўз бошидаги **я** қисқа унли бўлганлиги учун алифни ташлаб юборамиз, натижада қуидагича бирикув ҳосил бўлади.

يقين ← ن + ي + ق + ا + ي

Қуидаги ҳарфларни ўзаро бириктириб сўзлар ҳосил қилинг:

آي ق ي ز ق و ن د و ز ا و ر ت ا ق ق و و ن ا ق

2-машқ: Қоф ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

3-машқ: Қоф ҳарфининг насх хати туридаги қуидаги жумлаларни ўқинг ва ёзинг:

قاري فاقي باقي تاقي قارين توقوز يوقدور ايقان اتقان يوتقوز توتقوز
 اوتفوز ياتقوز ايق قايق آريق ياريق يازيق آرتق تارتق آق اوراق قوراق
 توذاق بوقاق اورتاق قوناق اوتون قوروق دور آي ياروق دور قاري يوقدور
 قارين توقدور آرتق اوقييدور قوناق قوروق دور تاقي آق دور

4-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ ёзувидагидаги қуидаги кўринишларини ўқинг ва кўчириб ёзинг:

Гар Ган Га
 Гарси Гати бати Гани Гарин Тогуз йоқдор
 Айсан Атган йотқоз Тотқоз оғноз йанғоз н
 Айт Гайт Азин Ярик Язин Артк Нарти
 Ақ Аурас Гулат Тозак Буқак Ауртак Гунаш
 Аутон Гурдук Дор Ай Ярдун Дор Гар
 Йоқдор Гарин Тогдор Артк Оғнодор Гунаш
 Гурдук Дор Гати Аң Дор

Вазифа: Коф ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ҳамда 3 ва 4- машқларни кўчириб ёзинг.

Жим ҳарфи

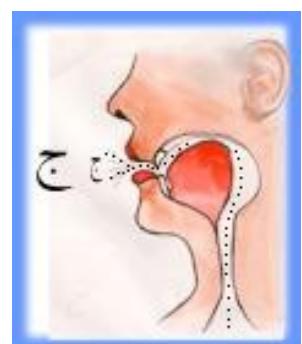
Жим алифбодаги олтинчи ҳарф бўлиб, ҳар икки томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил қўринишни муттасил ҳарфлар қаторига киради.

Имлоси: **Жим** ҳарфи шаклан икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми сатр чизифи устига, иккинчи қисми эса сатр чизифи остига ярим ой шаклида тушириб ёзилади. Ҳарф тагига бир нуқта қўйилади. **Жим** шаклидаги ҳарфларнинг алоҳида ва сўз охиридаги шакллари сатр чизифи устида бошланиб, сатр чизифи остида тугайди. Сўз бошидаги ва сўз ўртасидаги қўринишлари эса сатр чизифи устида ёзилиб, битта нуқтаси сатр остига қўйилади.

Жим ҳарфининг насх ва настаълик хатидаги қўринишлари:

Қўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик				

Талаффузи: Ўзбек тилидаги жўра, жун сўзларидаги ж товушини билдиради. **Жим** ҳарфининг талаффузида тилнинг ҳолати

расмдагидек бўлиши керак. Бу ҳарф талаффузида товуш тилнинг ўртасини рўпарасидаги танглайга тегишидан ёки танглайдан ажралиш вақтида ҳосил бўладиган ҳаво оқимидан пайдо бўлади.

Сўзларни ёзиш бўйича машқ

Жим ҳарфи иштирокидаги **тождор** сўзини ёзиш учун те, алиф, жим, дол, алиф ва ре ҳарфлари керак бўлади. Бунинг учун те ҳарфининг сўз бошидаги, алиф, жим, дол ва алиф ҳарфларининг сўз ўртасидаги, ре ҳарфининг эса сўз охиридаги шаклини оламиз. Ҳарфларнинг ўзаро қўйидагича бирикувидан **тождор** сўзи ҳосил бўлади:

ت + ا + ج + د + ا + م + ج + د + ا + ر ← تاجدار

1-машқ: Жим ҳарфининг насх хати туридаги мисолларини ўқинг ва кўчириб ёзинг:

جان جای جور جانان جاندار جائز جانی بار جونади ایجان باچجان باقیجان

بیجان اندیجان قاریجان برنج تورنج نارنج رایج آرنج برنج بار باج تاج

رواج باقیجان بازار جونади قوزی باي قوندوز бирди آرتق ни رواجي بار

бо جانан توقوز تین دور

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқда ёзилиши:

جان جای جور
جانان جاندار تاجدار جائز جانی بار جونади
ایجان باچجان باقیجان بیجان اندیجان قاریجان

Чим ҳарфи

Чим ҳарфи алифбодаги еттинчи ҳарф ҳисобланади. У ўзидан олдинги ва кейинги ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил кўринишни муттасил ҳарфлар қаторига киради. Соғ ўзбекча ва тоҷикча сўзлардагина ишлатилади. Араб ёзувига форслар томонидан кейин киритилган.

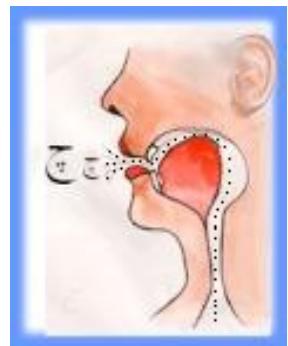
Имлоси: Ёзилиши ва кўринишлари **жим** ҳарфи билан билан бир хил бўлиб остига учта нуқта қўйилади.

Чим ҳарфининг насх ва настаълик хатидаги

кўринишлари қўйидагича:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Наставлик				

Талаффузи: Бу ҳарф бизнинг ўзбек тилимиздаги ч товушини ифодалайди ва жим ҳарфидан бир оз пастдан талаффуз қилинади. Талаффуз пайтида тилнинг расмдагидек бўлишига эътибор қилинг.

Эски ўзбек имлосида **чим** ҳарфи жуда кам қўлланилган. Унинг ўрнига асосан **жим** ҳарфидан фойдаланиб мазмунга қараб ч деб ўқилаверган.

Чим ҳарфи иштирокида сўзлар ёзишни машқ қиласиз

ا + و + ر + ا + ق + چ + ى ← اوراقچى

1-машқ: Чим ҳарфининг насх хати туридаги қуйидаги мисолларини ўқинг ва дафтaringизга кўчириб ёзинг:

چай چори چو قور چوتур ғаҷди ғаҷди چадор اوراقچи

فاراق چи тозақ چи бозақ چи айҷи چ تинҷ یинҷ چай айҷ тон یи

چ қаж қдақчи жанани тозатди اوzacчи қонағини орди бакижан тон

بیچیب بирди

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқда ёзилиши.

چаси چори چو قور
چوتур ғаҷди ғаҷди چадор چا دور
اورقچи تараҷчи نوزا- چчи بوزا- چчи
ا- س- ت- ش- س- ه- ا- ک- ت- ب- س- ه-

Вазиға: 1) Чим ҳарфининг кўринишларини 5 қатордан ёзинг.

2) Чим ҳарфи иштирокида йигирмата сўз ясанг.

3) 1-, 2- машқларни кўчириб ёзинг.

Ғайн ҳарфи

Ғайн ҳарфи алифбодаги йигирма иккинчи ҳарф бўлиб, ўнг ва чап томонидан келган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил кўринишли муттасил ҳарфлар қаторига киради.

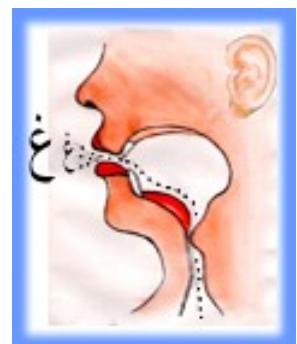
Имлоси: Ғайн ҳарфининг алоҳида ва сўз охиридаги шакллари сатр чизиги устидаги қисми чуқурроқ ярим ой шаклида бошланади. Унинг иккинчи қисми сатр чизигидан пастга икки катак баландлигида янги ойсимон ҳолда ёзилади ва устига битта нуқта кўйилади. Сўз бошидаги ва ўртасидаги шакллари сатр чизигида ёзилади.

Ғайн ҳарфининг насх ва настаълиқ хати туридаги

кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
---------	---------	------------	--------------	-------------

Талаффузи: Бу ҳарф ўзбек тилида **ғ** товушига мос келади. Талаффуз вақтида ҳосил бўладиган товушни халқумнинг аввалидан қисилиброқ чиқадиган ҳаво оқими ҳосил қиласи. Талаффуз вақтида тилнинг холати ушбу расмда кўрсатилганидай бўлиши керак.

Эски ўзбек тилида ҳозир **қ** ҳарфи билан ёзиладиган сўзлар **ғ** деб талаффуз қилинган ва ёзилган.

Масалан: аччиғ(қ) اچیغ – балиғ(қ) بليغ – қаттиғ(қ) قتیغ –

Ғайн ҳарфи иштироқида сўз ёзишни машқ қиласиз:

چغاناق ← ق + ئ + ة + ئ + ئ + ڦ

1-машқ: Қуйидаги ҳарфларни қўшиб сўз ясанг:

غ ا ي ر ا ت غ ا ز

2-машқ: Ғайн ҳарфининг насх хоти туридаги қуйидаги

сўзларни ўқинг ва дафтарингизга кўчириб ёзинг:

غار غаз гао ногай тагай айгай қрагай огуор چғанак авигақ тайгақ
авигат авиганди яриғ چа риғ тариг өвчаво яриғ дур таг ягу баг
даг баг азак дур әриғ چоқордур آта авигақ дур қрагай озон дур
қарі авигақ дур қозі әриғ дур

З-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқдаги ёзилиши:

غار غاز гао
ногай тагай айгай қрагай огуор
чғанак авигақ тариг өвигат авиганди
яриғ چариг әриғ тариг өвчаво яриғ дур
таг ягу баг даг баг азак дур әриғ
жоқор дур آта авигақ дур
қрагай озон дур қарі авигақ қозі әриғ

Вазифа: Файн ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

2-3 машқларни дафтарингизга кўчиринг

Мим ҳарфи

Мим ҳарфи алифбодаги йигирма саккизинчи ҳарф бўлиб, ўзидан олдинги ўнг ва кейинги чап томондаги ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил кўринишни муттасил ҳарфлар қаторига киради.

Имлоси: Мимнинг думалоқ қисми сиёҳ билан чапланмасдан митти доирача шаклида сатр чизифи устидан бошланади ва давоми сатр чизифидан пастга уч катакка тушириб ёзилади.

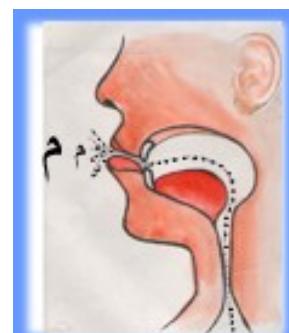
Тошибосма ва ёзма нусхаларда **мимнинг** думалоқ қисми сиёҳ билан чапланиб, катта нукта ҳосил қилинган ҳолда ифодаланади. Бу ҳарфнинг сўз бошидаги ва ўртасидаги шакллари эса сатр устида ёзилади.

Мим ҳарфининг насх ва настаълик хати ёзувидағи

кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик				

Талаффузи: Бу ҳарф тилимиздаги **м** товушини билдиради. “Мим” ҳарfinи талаффуз қилганда

тилнинг ҳолати ушбу расмдагидек бўлиши керак. Яъни, бир-бирига ёпишиб турган икки лабнинг ажралишидан, ёки икки лабнинг бир-бирига ёпишишидан бўладиган талаффузда бу товуш ҳосил бўлади

Мим ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

آماج ← ج + ه + ا + م + آ

1-машқ: Қуйидаги ҳарфларни қўшиб сўз ясанг:

ب ي م ا ر م ا ي م و ن

اوزب ي ك ي ا ز د ي م ب ا غ ي م د ي ن

2-машқ: Қуйидаги сўзларни ўқинг ва дафтарингизга кўчириб ёзинг:

ماي آماج مازار آمبар мина مирза اورماق يورماق تورماق ايади ايади تимур

جимтор ايجمади جимiyor جаниم قаниم جايم باغم جاجم نамم آيم جايم

اورтагум آтам آنам баbam тагам бадам турдом اوzум يордом آماج اوzон дур

бузак ايمادور اورتагум تорадор баbam бадам бирадор мирза جимторади تагам جайини

ایج مادی باخیمدین اوتب بارдیم

4-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ хат туридаги

ёзишини

مازار آماج مازار
آمبар مина میرزا اورماق يورماق تورماق
ایتمور ایتمادی سیمور جیمتوور ایجمادی جیمیور

Вазифа: Мим ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

2-3 машқларни дафтарингизга қўчиринг

Коф ҳарфи

Коф ҳарфи алифбодаги йигирма бешинчи ҳарф ҳисобланади.

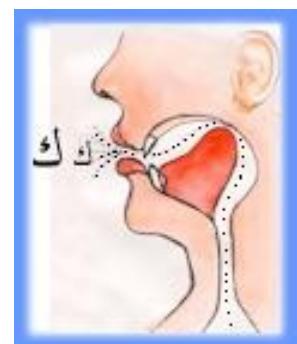
Ўзидан олдин – ўнг ва кейин – чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил кўринишли муттасил ҳарфлар қаторига киради.

Имлоси: Коф ҳарфи сатр чизигида ёзилади. Алоҳида ва сўз охиридаги шакли юқоридан пастга сатр чизигигача туширилиб чапга бир ярим катакка давом эттирилиб ёзилади. Алоҳида ва ўзидан олдинги ҳарфга қўшилгандаги шакли икки хил ёзилиши мумкин.

**Коф ҳарфининг насх ва настальик хати туридаги
кўринишлари:**

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настальик				

Талаффузи: Бу ҳарф тилимиздаги **К** товушини ифодалайди. Коф ҳарфи талаффуз қилинганида тилнинг ҳолати ушбу расмдагидек бўлиши керак. Тил тубининг бир оз қуий қисмини юқорисидаги танглайга тегишидан чиқадиган ҳаво оқими **к** товушини ҳосил қиласди.

Коф ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласдиз

کوردى ← و + د + ر + ئ + ك

1-машқ: Қуийдаги ҳарфларни қўшиб сўз ясанг:

م ا ک ت ا ب ک ا ر و ا ن

2-машқ: Насх хатидаги қуийдаги сўзларни ўқинг ва дафтарингизга кўчириб ёзинг.

кор коз коб кон коч курди кирди китди қарован айкди жикди
тикди тикдор айк бик тик тажк жрик ирек тирек тақ нақ
хак орвок атвок атвок тозвок бунгдай айкди қарован кобдор бадам
ирекдор бағлан нақни тирди бо жай тозвокдор қорбани кози кокдор

3-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ хатидаги ёзилиши:

кор коз коб
кон коч курди кирди китди қарован
айкди چикди тикди тикдор ишкекдор
айк бик тик тажк жрик ирек тирек
тақ нақ چак орвок атвок атвок тозвок
бунгдай айкди қарован кобдор бадам ирекдор
бағлан нақни тирди бо жай тозвокдор қорбани кози кок

Вазифа: Коф ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

2- ва 3- машқларни күчириб ёзинг.

Лом ҳарфи

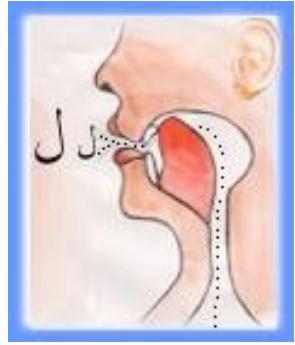
Лом ҳарфи алифбодаги йигирма еттинчи ҳарф хисобланади. Ёзувда ўзидан олдин – ўнг ва кейинги чап тарафидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил кўринишли муттасил ҳарфлар қаторига киради.

Имлоси: Лом ҳарфи икки унсурли бўлиб биринчи унсур сатр устига **алиф** ҳарфидек чизилади . Иккинчи унсур худди **нун** ҳарфи сингари сатр чизиги остига туширилади. Лом ҳарфининг якка ҳолати ҳамда сўз охиридаги кўриниши сатр чизифидан пастга тушириб ёзилади. Сўз бошидаги ва сўз ўртасидаги кўринишлари сатр чизиги устида бўлади.

Лом ҳарфининг насх ва настальик ёзувидаги кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настальик				

Талаффузи: Тилимиздаги **л** товушини билдиради. Бу ҳарф ифодалаган товуш, талаффуз пайтида тилнинг олдини юқори тишлиарнинг милкига ёпишишидан ёки ундан ажралиш вақтида ҳосил бўладиган ҳаво оқимидан пайдо бўлади.

Лом ҳарфини талаффуз этаётганда тилнинг ҳолати ушбу расмдагидек бўлиши керак:

Лом ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

کاکل ← ل + ک + ل + ک

1-машқ: Қуйидаги ҳарфлардан фойдаланиб сўзлар ясанг:

م ا ق ب و ل   ق و ز ي ل ا ر   ل ا ي ل ا ك

2-машқ: Лом ҳарфининг насх хати туридаги мисолларини

ўқинг ва дафтарингизга кўчириб ёзинг:

لوم اوچ بولди يولди اوولدиги اوزулди билдиيم қилдиим آжилди

جاجлди ყиқилди قайил قابل مайл کабел کاکл ناقل کیل بیل لای لاک لام

اولان جولاқ قولاق اولاق آل جال مال تال قال اورال قورال یوتал قابل بازارдин

Киילדі кітбендердің киилдікітіндегі бағыттардың кілдеңінде озғолдың бабам

Конкльи толды аузынан өзүмнін өзүмнінде

3-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқдаги ёзилиши.

Лом луж болды толды өзүмнінде
Біледі Біледім кілдеңінде әжілді چа چілдің ішінде
Гайіл ғайл ғайл кіл кіл ғайл ғайл
Лай лак лам олан жолаң قولай олан
Ал چал ғал ғал орал ғорал ғоғал
ғайл бazar дін кілдеңінде ғайл мектеб дін кілдеңінде
бағыттардың киилдікітіндегі бағыттардың кілдеңінде озғолдың
бабам аузынан өзүмнінде өзүмнінде озғолдың

Вазифа: Лом ҳарфининг күренишларини беш қатордан ёзинг.

2- ва 3- машқларни күчириб ёзинг.

Қуйидагиларни араб ёзувиға үгиринг:

Болалар чаманзордан лола тердилар. Даңада лайлак бола
очди. Лобар ва Аброр айиқни күрди.

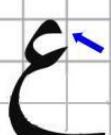
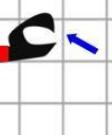
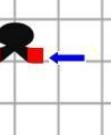
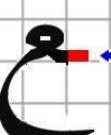
Айн ҳарфи

Айн ҳарфи алифбодаги йигирма биринчи ҳарф хисобланади. Ўзидан олдин – ўнг ва кейин – чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил қўринишни муттасил ҳарфлар қаторига киради

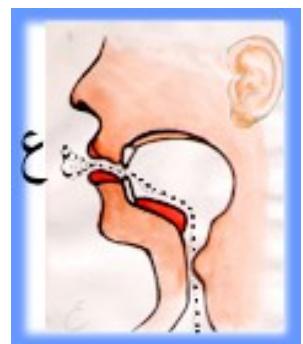
Имлоси: Айн ҳарфининг ёзилиши **ғайн** ҳарфи билан бир хил бўлиб, юқорисида нуқтаси йўқлиги билан фарқ қиласди. Алоҳида ва сўз охиридаги шакллари сатр чизифи устидан бошланиб, сатр чизифидан пастга тушириб ёзилади. Сўз бошидаги ва ўртасидаги шакллари эса сатр чизифи устида ёзилади.

Фақат араб тили орқали кириб келган сўзлардагина учрайди ва ёзилишда қандоқ бўлса ўзбек тилида ҳам ўшандай ёзилади. **Аъ, еъ, иъ, уъ, эъ** товуш бирикмаларини ифодалашга ҳам хизмат қиласди.

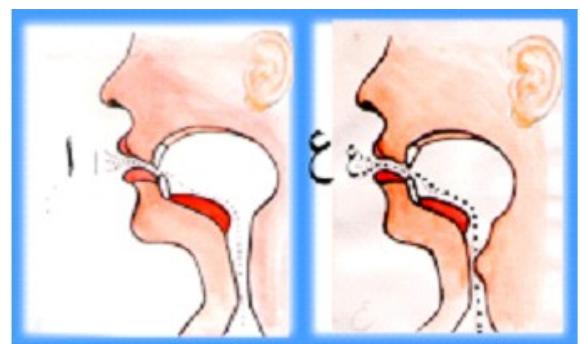
*Айн ҳарфининг насх ва настаълиқ хати туридаги
қўринишлари қўйидагича:*

Қўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Ик				

Талаффузи: Бу ҳарф араб тилидан тилимизга кириб қолган сўзлардагина ишлатилгани учун, у ифода этадиган товуш ўзбек тилида йўқ. **Айн** араб тилидаги ўта қийин, портловчи бўғиз товушидир. **Айн** ни талаффуз қилиш учун ҳалқум мушакларини ҳаво йўлини беркитиб қўядиган даражада қаттиқ қисиб бирдан қўйиб юборилади. Чуқур ҳалқум деворлари бир-бирига тегади ва ўпкадан келаётган ҳаво шу ердан қисилиб сирпаниб ўтади. Рус тилидаги ы товуши уни қисман ифодалайди. Бунда тилнинг ҳолати ушбу расмдагидек бўлиши керак.

Айн ҳарфини **ҳамза** каби талаффуз этилса, маъно ўзгариб кетади. **Бу** ҳарфларнинг талаффузида тилларнинг мана бу расмлардагидек бўлишига эришинг. Араб тилида қисқа унлилар ҳарф билан ифода этилмасдан маълум бир белгилар, ҳаракатлар билан кўрсатилади. Ўзбек тилида унинг қандай талаффуз қилиниши қайси ҳарф ёки ҳаракат билан ёнма-ён келганлигига қараб аниқланади. У эски ёзувда фақат белги сифатида ишлатилади. **Айн** билан бошланган сўзларда, **айндан** кейин қайси қисқа унли келган бўлса, сўз ўша унли билан талаффуз қилинади. Масалан: **айн** ҳарфи араб тили

орқали кириб келган ва тилимизга ўзлашиб кетган айрим сўзларни бошида “а”товуши сифатида талаффуз қилинади ва ёзилади:

ахд - عقد   анқо - عنقا   араб – عرب   адад – عدد

Баъзи бир сўзларда эса **и** унли товушини англатиб келади:

Ибрат - عبرت   илм - علم   иморат - عمارة   ишқ - عشق

Айрим сўзларда у ёки ў товушларини ифодалайди:

ушр - عشر   убайд - عبد   умр - عمر

Айндан кейин чўзиқ унли **алиф** келса ҳар доим **о** деб талаффуз қилинади:

олим - عالم   одат - عادت   обид - عابد   олий - عالی

Сўз бошидаги алифдан кейин **айн** ҳарфи келса у ҳозирги ёзувимиздаги айрииш белгиси (ъ) ни ифодалайди:

эътиқод - اعتقاد   эълон - اعلان   аъло - اعلاء   эътибор - اعتبار

эътиroz - اعتراض   аъзам - اعظم   аъlam - عالم

Сўз ичida **а** ва **и** унлисидан кейин келган **айн** ҳам айрииш белгиси (ъ) ни ифодалайди.

Неъмат - نعمت   маърифат - معرفت   маъқул - معقول

маълум - معلوم   меъмор - معمار

Баъзи бир сўзларда айн ҳарфи ҳ товушини ифодалайди.

عید - ҳайит (ъийд)   عصا - ҳасса (ъасо)

Сўз таркибида ёпиқ бўғиндан кейин келган **айн** ҳарфи кейинги бўғинни олдингисидан ажратади ва бу ҳолда хам айриш белгиси (ъ) билан ифодаланилади:

بیدیات-بدعت سرعت-سرعات سانیات-صنعت خیلیات-

خلعت

Сўз охирида келган **айн** ҳарфи эса талаффуз қилинмайди:

ман-منع **Жам**-جمع شمع-شام **жоме**-جامع **тобе**-تابع

Айн ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

عالم ← م + ل + ح + ع

1-машқ: Насх хати ёзуvida **айн** ҳарфининг мисолларини ўқинг ва дафтарингизга ёзинг:

عبد عالم عاقل عامل اعتبار اعتماد اعتماد عمار معجون معمور نعمت

نعت انعام معبد مانع فانع واقع راجع مایع لامع راکع شایع جوع

رجوع مجموع مرفوع عالم انعام نی الوب کیلدي عاقل اوقوماق اوجون

باردي ذاكر عامل ايکاوي مكتب دین کیلди لار عابد نماز اوقوب بولدي

عمر توزوك ملا بولدي

2-машқ: Юқоридаги машқнинг қуйидаги настаълиқ хат туридаги мисолларини ўқинг ва ёзинг.

عبد عالم عاقل عامل اعتبار اعتماد اعتماد
معمار صبحانه معنے نفع نفع اغراض معنے

Вазифа: Айн ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

Айн ҳарфи қатнашган сўзлардан йигирмата топиб ёзинг.

1- ва 2- машқларни кўчириб ёзинг.

Шин ҳарфи

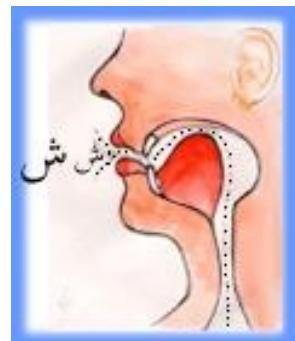
Шин ҳарфи алифбодаги ўн олтинчи ҳарф. Ўзидан олдинги– ўнг ва кейинги – чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган тўрт хил кўринишли муттасил ҳарфлар қаторига киради.

Имлоси: Шин ундошининг сўз бошида ва сўз ўртасидаги кўринишлари сатр устида ёзилади. Унинг алоҳида сўз бошидаги кўринишлари сатр устида бошланиб, биринчи қисми икки тишли қилиб ёзилади, иккинчи қисми эса **нун** ҳарфи шаклида сатр остига туширилади. Тишли қисмининг устига учта нуқта қўйилади.

*Шин ҳарфининг насх ва насталиқ хати туридаги
кўринишлари қўйидагича*

Кўришиш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик	ش ش ش ش ش ش	ش	ش	ش

Талаффузи: Бу ҳарф бизнинг тилимиздаги **ш** товушини ифодалайди. Тилнинг ўртасини ўзининг рўпарасидаги танглайга яқинлашишида ҳосил этилган тор тирқишдан ўтадиган ҳаво оқимидан **ш** товуши пайдо бўлади. Талаффуз пайтида тилнинг ҳолати расмдагидек бўлиши керак.

Шин ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

بیشیلک ← ك + ئ + ش + ئ + ك

Кўлёзма асарларда устига қўйиладиган учта нуқта бирлаштирилиб ^ шаклда ҳам қўлланилади; **Шин** ҳарфининг сатр устида ёзиладиган бирор **ش** қисми настаълик хатидан (иккита тиш) баъзида бирлаштириб, тўғри чизик шаклида ҳам ёзилади:

Бир сўзда иккита **шин** келса бирини тишиларни иккинчисини тишили қилиб ёзилади;

Шин ҳарфи сўз охира кўпинча бир томондан қўшилиб ёзилувчи ҳарфлардан кейин келганда ҳарф устига миндириб ёзилади:

باش

Куйидаги сўзларни кирилл ёзувида кўчиринг:

شاھ شاھ آتش حشرات

1-машқ: Насх хати ёзувидаги **шин** ҳарфининг ушбу мисолларини ўқинг ва дафтари гизга ёзинг:

شاکر شالی شال شولکон اوшибу توشدی ایشدی يشدی ایشيتدى

ایشيتوب بیشىك باش باقش ياقش آقش ياتش باتش آش باش اتش

ياش قاش ماش شاکر آش الوب كيلدى غلام شول کون جونадى عالم

اوшибу کون ایشيتوب كيتدى شكوربای ماشنى بريپ يوباردى كامىل اشىكىنى

آچدى

2-машқ: 1- машқнинг настаълиқ хат турода ёзилиши:

Шакр шал шал шоуклон اوшибу тошк
Бишди бишди аштииди кишиуб бишик
Биш виши виши виши виши виши
Аш виши виши виши виши виши
Шакр виши виши виши виши виши
Жонади Уалим кишиуб кишииди
Текордай машни биреб յобарди ҳам шиини Аҷди

Вазифа: Шин ҳарфининг кўринишиларини беш қатордан ёзинг.

Шин ҳарфи қатнашган сўзлардан йигирмата мисол ёзинг.

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Син ҳарфи

Син ҳарфи алифбодаги ўн бешинчи ҳарф. Шин ҳарфига ўхшаш бўлиб, ўзидан олдин ўнг ва кейин чап томондан келадиган ҳарфларга боғланади. Ундан устига қўйиладиган учта нуқтаси йўқлиги билан фарқ қиласи. Тўрт хил ёзилиш шаклига эга бўлиб муттасил ҳарфлар қаторига киради.

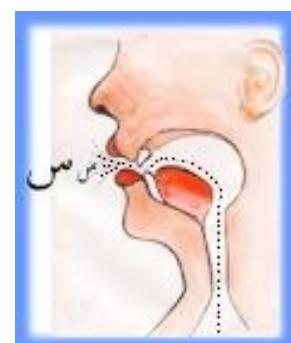
Имлоси: Шин ҳарфи билан бир хил ёзилади. Устида учта нуқта бўлмайди. Шин ҳарфига хос хусусиятлар кўп жихатдан синга ҳам тегишлидир. Айрим ҳаттотлар настаълиқ ёзувида қоғоздаги бўшлиқни тўлдириш ва ёзувни чиройли бўлишини назарда тутиб, сўзлардаги ҳарфларни бир-бирига қўшилиш

чизиғини атай чўзиб ёзадилар. Бунда син ҳарфининг сўз ўртасидаги шакли ҳосил бўлади.

Син ҳарфининг насх ва настаълик хати туридаги кўринишилари

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик				

Талафузи: Бу ҳарф ўзбек тилидаги с товушини билдиради. Син ҳарфини талафуз қилинганида ҳосил бўладиган товуш тилнинг ҳолати ушбу расмда кўрсатилганидек тилнинг олд тарафи ва икки жағнинг бир оз очилиши билан юқори ва паст олд тишлари оралиғидан чиқади.

Масалан: ҳижрон – حِجْرَان Жамъ – جَمْع

каби. Аммо буни **син** деб ўқимаслик керак.

Кўлёзма ва тошбосма асарларда **син** ҳарфи **шин** ҳарфи билан бир хил хусусиятларга эга бўлиши билан бирга кўлёзма китобларда баъзан қайси ўринларда келишидан қатъий назар

остига уч нуқта қўйилган холда ҳам ёзилади. Аммо **син** ҳарфининг тагига қўйилган уч нуқтага қараб, уни **пे** ҳарфи билан алмаштириб юбормаслик лозим. Хусн – **Ҳин**

Син ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

← آسمان $\text{ا} + \text{س} + \text{م} + \text{ن}$ ←

1-машқ: Насх хати ёзувидаги **син** ҳарфининг қўидаги мисолларини ўқинг ва дафтарингизга ёзинг.

سامан اسان سوک سوت سویوق سزني آلسام ساتسام يوقاتسام کورسام

корقسам باғстан مس اوљис بولис قوتомис قрقمис کисди نас لас ماس

قیاس سوکنى تریقیدین قیلур бо کتابдین اوقوماқ آسانдор کим اقومас نادандор

آقام نى کورسام ایتامن بول سوزوم انيق راستдор

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқдаги ёзилишини ўрганинг:

سلامان اسان سوک سپوت سویوق سزني
آقام سانم يوقاتام کورسام قوتام عنېپىشى
مس اوљис بولис قوتомис قрقمис کيسىد
ناس لاس ماس بىناس سوکنى تریقیدين مىنكور
бо کتابدین اوقومان آساندور کيم اوقوماس نادان دور
ئامى کورسام اېپەن بول سوزوم اينىڭ رەت دۆ

Вазиға: Син ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Фе ҳарфи.

Фе ҳарфи алифбодаги йигирма учинчи ҳарф ҳисобланади. Ўзидан олдин ўнг ва кейин чап томонидан келадиган ҳарфлар билан қўшилиб ёзиладиган муттасил ҳарфлар жумласидан бўлиб тўрт хил кўринишга эга.

Имлоси: Шаклан **қоф** ҳарфига ўхшашроқ бўлиб барча кўринишлари сатр устида жойлашади. **Фе** ҳарфининг устида битта нуқтаси бўлади. Думалоқ қисми ёзилганидан кейин, бу қисмга **бе** ҳарфининг алоҳида шакли сатр чизиги бўйлаб алиф узунлиги баробарида уланиб ёзилади. Тўрттала кўриниши ҳам сатр чизиги устида ёзилади.

Фе ҳарфининг насх ва настаълиқ ёзувидағи кўринишлари

қўйидагича:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик				

Талаффузи: Бу ҳарф тилимиздаги **Ф** товушини англатади. Эски ўзбек ёзуви ёдгорликларида **پ** товушини ифодалашда **Фе** ҳарфидан фойдаланилган. **Фе** ҳарфини талаффуз қилганда тилнинг ҳолати расмдагидек бўлиб, товуш пастки лабнинг юқори олд тишларга тегишидан ёки лабнинг юқори олд тишлардан ажралишидан ҳосил бўладиган ҳаво оқимидан пайдо бўлади.

Кўллёзма ва тошбосма асарларда **Фе** ҳарфининг сўз ўртасидаги шакли **ғайн** ҳарфининг сўз ўртасидаги шаклига ўхшатиб ёзилган. Уларнинг ўзаро фарқларини сўзнинг мазмунидан аниқлаш мумкин.

Фе ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

ا + ي + ف + ا + ر ← ایفار

1-машқ: Насх хати ёзуvida **Фе** ҳарфининг мисолларини ўқинг ва дафтарингизга ёзинг.

فال فاي فاك فوج تافدي يافدي فيشدي چفان شفان شفاف تاشفولاد ايف

قاف تاف شاف ساف ياف غلاف آشفز آشني اليف شريف سيف تيف واقف

تاشفولاد توزوك اوقدى شريف بريوز قاف آلدى شاكر فنارى فيشوردى

ياقدى

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқдаги ёзилишини ўрганинг:

فال نای فاک فوج هندی یافدی فیشادی
چخار ایفار چفان پېقال شە اشفر ماشغولاد
ایف الیف شریف سیف تیف واقف
قاف تاف شاف ساف یان غلاف
اشفر آشنى فیشوردمی ماشغولاد تو زوک اوود
شریف بربیوز قاف آلدی شاکر فنار نی یاقدی

Вазифа: Фе ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Хе (хойи хуттий) ҳарфи

Хе ёки **хойи хуттий** ҳарфи алифбодаги саккизинчи ҳарфdir.

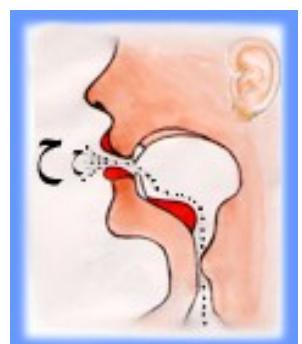
Ўзидан олдин ўнг ва кейин чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган муттасил ҳарфлар қаторига киради. Тўрт хил кўриниши мавжуд. Эски ўзбек ёзуvida **хойи хуттий** шаклида тўртта ҳарф бор. Улар бир-биридан нуқтаси бор ёки йўқлиги, агар бўлса у қаерга қўйилгани билан фарқ қиласди. **Хе** ҳарфи фақат араб тилидан ўтган сўзлардагина учрайди.

Имлоси: Шаклан жим ҳарфига ўхшаш тўрт кўринишили бўлиб, сўз боши ва сўз ўртасидаги кўринишилари сатр чизифида, қолган шакллари эса сатр чизигидан пастга тушириб ёзилади.

Хойи хумттий ҳарфининг насх ва настальик хами туридаги кўринишилари:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настальик				

Талаффузи: Ҳе ҳарфи тилимиздаги ҳ товушини ифодалайди. Бу ҳарфнинг араб тилидаги талаффузи қуидагича: Тўғри талаффуз қилиш учун томоқни кичик тил (лак-лук) пастроғидан ҳалқум ўртасидан қисамиз, шунда ҳосил бўлган тор бўшлиқдан ўта қисилиб лекин тўсиққа учрамай (қирилмай) ўтаётган ҳаво оқими бизга ҳ товушини беради. Бунда тил мана бу расмда кўрсатилган холатда бўлиши ва томоқ қирилиб кетмаслиги керак.

Кўлёзма ва тошбосма китобларда. **Ҳойи хуттий** ҳарфининг тагига қуидагидек белги « қўйилади. **حُلْم**» Бу унинг шу шаклдаги ҳарфлардан фарқлаш ва юмшоқ талаффуз этилиши зарурлигини билдиради. Бу белги **ҳойи хуттий** ҳарфининг сўз бошидаги ҳамда сўз ўртасидаги шаклларида кўпроқ учраши кузатилади.

Ҳе ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

م + م + و + د ← م + حُلْم

1-машқ: Насх хати ёзувида ҳе ҳарфининг мисолларини ўқинг ва дафтарингизга чиройли кўчириб ёзинг.

حامد حاکم حاجی حامل حامی حاسد حور احرام محمود مسحی سحر
تحریر تحسین تخلیل تحقیق راجح فاتح مالح رایح تراویح قبیح تراویح نی
اوقدی روح ارواح مراجح مفتاح حامد حاجی بولوب کیلدی حاجی احرام
توتادور محمود ریحان آلوب کیتедی

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқдаги ёзилишини

Ўрганинг:

حامد حاکم حاجی حامل حامی حاسد حور احرام
محمود مسحی سحر تحریر تحسین تخلیل تحقیق
راجح فاتح مالح رایح تراویح قبیح تراویح نی اوقدی
روح ارواح مراجح مفتاح حامد حاجی بولوب
کیلدی حاجی احرام توتا دور محمود ریحان آلوب کیتیدی

Вазифа: Ҳе ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Хойи ҳавваз ҳарфи.

Хойи ҳавваз алифбодаги ўттиз биринчи ҳарф ҳисобланади.

Ўзидан олдинги – ўнг ва кейинги – чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзилади. Тўрт хил кўринишни муттасил ҳарфлар жумласидан ҳисобланади.

Имлоси: Алоҳида кўриниши сатр устига катак ичига доира •

шаклида ёзилади. **Хойи ҳавваз** бир кўзлик аммо сўз бошида ва ўртасида шу холда ёзилса **мим** ҳарфига ўхшаб қолади. Шуни ҳисобга олган холда сўз боши ва ўртасидаги кўринишлари икки кўзлик шаклда ёзилади. Ёзишда аввал **дол** га ўхшатиб бошланади ва айлана ҳосил қилиб давом эттирилади.

Ўзидан кейинги ҳарфга қўшилганда ўзига хос шаклга эга бўлади ва у ҳам катак ичига ↗ кўринишда сатр устига ёзилади.

Икки ёндан қўшилганда икки хил шаклга эга бўлиши мумкин ва сатр остига бир оз тушириб ёзилади: ↗

Хойи ҳовваз нинг насх ва настальик хати туридаги кўринишлари:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
настальик				

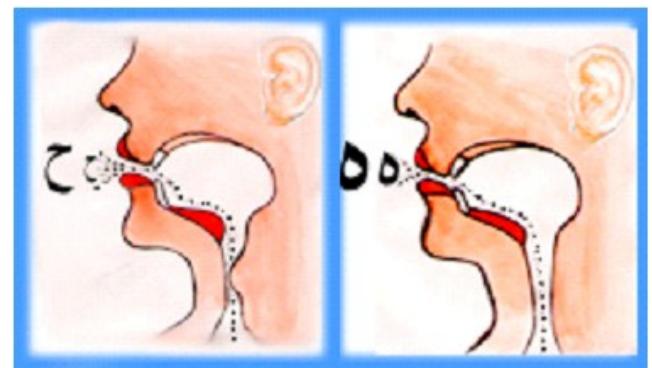
Талаффузи: Ўзбек тилидаги X товуши араб ёзувида икки ҳарф – ҳойи хуттий (ҷ) ва ҳойи ҳавваз (়) ҳарфлари билан ифода этилади. Уларни бир-биридан фарқлаш учун шундай номланган. Талаффузда доимо (ҷ) ни (়) дан фарқлаш лозим. Бу товушлар ҳалкум ичкарисида ҳосил бўлиб, **ҳойи ҳаввазнинг** талаффузида ҳаво оқими ҳеч қандай тўсиққа учрамай чиқади. Талаффуз вақтида тилингиз мана бу расмларда кўрсатилган ҳолда бўлсин, акс ҳолда маъно ўзгариб кетади. Бу ҳарфлар билан ёзилган арабча ва форсча сўзлар аслида қайси ҳе билан ёзилган бўлса, ўзбек тилида ҳам ўша ҳарфларда ёзилиши шарт. **Ҳойи ҳавваз** ўзбек тилидаги бир неча товушни ифодалашга хизмат қиласи:

ҳойи ҳавваз ҳарфи сўз бошида ва ўртасида x товушини ифодалайди:

هدие هزار مهر هنر هزل

ҳойи ҳавваз ҳарфи айрим сўзларнинг охирида x товушини билдиради:

همراه ماہ شاه

Хойи ҳавваз ҳарфи сўз охирида кўпинча алиф билан бир хил вазифани бажариб, а унлисини ифодалайди:

لاله ناله نادره حبیبه فریده بکانه بھوہ

Хойи ҳавваз ҳарфи ҳозирги тилимиздаги форс тили орқали кириб келган баъзи сўзларнинг охирида келганда и (аслида э) қисқа унли товушини ҳам ифода этади:

کیمکه یاکه بلکه نیکه

Кўлёзма ва тошбосма асарларда сўз бошида **ل و ل** сўз ўртасида **ل و ل** ва сўз охирида **ل و ل** кўринишларида ёзилади.

Хойи ҳавваз ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

بکار ← ر + ل + و + ل

1-машқ: Насх хати ёзувидағи **хойи ҳавваз** ҳарфининг қуидаги мисолларини ўқинг ва дафтарингизга чиройли кўчириб ёзинг:

هادي هاشم هرات هیجکیم اهمال اهتمام هوکوز بکار نهار مهمان بهرام

مهربان بکادر نھایت مهر یورمه تورمه اورمه سورمه بالغه ماهیانه نامه هدایه

ماه جاه شاه فادشاه روباه کلاه بکار بولادی مهمان کیلди ماهیانه آلدیم

یادنامه اوجون کلاه بیردی بکارده بادام آجیلور حاکم مهرینی باسدي هاشم

روباھدین قاجدی فادشاه بوکون انعام بردى

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ хат туридаги ёзилиши:

Һадсі һаشم һерат һіңгікім аһмал міншам һікеніз
бісаар нівар мінан бірам мірілан бісаар ніяйт мір
йорға төрде аударға سورе بالға маһіяне наға һаға ғы
мағ چағаш шағ әпәдшашағ робағ клаға бісаар болады
мінан кінді ғынағане алдікім ғыданаға ауғон клаға бірге
бісаарда ғадам жіліор ғақым міріни ғасырды һаشم
робаға ғағады ғағашағ ғоғон ағам ғардай

Вазифа: Ҳойи ҳавваз ҳарфининг күринишларини беш қатордан ёзинг.

Күйидаги сўзларни эски ўзбек алифбоси асосида ёзинг:

Ҳумо, меҳмон, меҳрибон, ҳижрон, моҳир, ҳўқиз, баҳо, ҳид, ҳайкал.

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Се ҳарфи.

Се алифбодаги бешинчи ҳарф ҳисобланади. Ёзувда ўзидан ўнг ва чап томонидан келадиган ҳарфга уланади. У тўрт хил

кўринишга эга, юқорисига қўйиладиган учта нуқтаси билан **бे** дан фарқ қиласди. Бу ҳарф факат араб тилидан ўтган сўзлардагина учрайди.

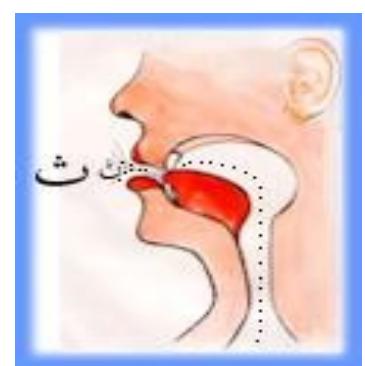
Имлоси: Се ҳарфининг барча кўринишлари **бе** ҳарфига ўхшаб сатр чизиги устига ёзилади, сўнгра устига аввал иккита нуқта, унинг устига эса учинчи нуқта қўйилади.

Се ҳарфининг насх ва настальиқ хати туридаги

ўринишлари

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настальик				

Талаффузи: Араб тилида бу ҳарф ўша тилга хос бўлган ва ўзбек тилида йўқ бўлган товушни ифодалайди. Се товушининг талаффузида тил учи мана бу расмда кўрсатилганидек бироз тишланган холда бўлиши керак. Шунда тил олди ва юқори тиш оралиғидан

чиқадиган ҳаво оқими с товушини ифодалайди. Бирок ўзбек тилига кириб, ўзлашиб кетган сўзларда бу харф иштирок этган бўлса, уни тилимиздаги“с” товуши сифатида талаффуз этилади.

Се харфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

مiscal ← ل + ا + ق + ش + م

1-машқ: се харфининг насх хати туридаги қуидаги

мисолларини ўқинг ва кўчириб ёзинг:

тاقб թабт թалт аблат өйтот өваб өнган мискал мишал мишал

амшал ақшар թалт ташкият турориц тлоиц мбхт бхт варщ мирант ҳадщ

гиящ өнган бр мискал چай آلди гиящ варщ булоб куб آلди шакрни

амшали кубдор ҳашем миранти кубдор

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқдаги кўринишлари:

такб табт талт аблат өйтот өваб өнор
өнган мискал мишал мишал ақшар
талт ташкият турориц тлоиц мбхт бхт
варщ мирант ҳадщ гиящ өнган бр мискал
чай آلди гиящ варщ булоб куб آلди
шакрни амшали кубдор ҳашем миранти кубдор

3- машқ: се ҳарфининг кўринишиларини беш қатордан ёзиг чиқинг:

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Пе ҳарфи.

Пе ҳарфи алифбодаги учинчи ҳарф ҳисобланади. У ўзидан олдин – ўнг ва кейин – чап томондан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган муттасил ҳарфлардан бўлиб, тўрт кўринишилдири.

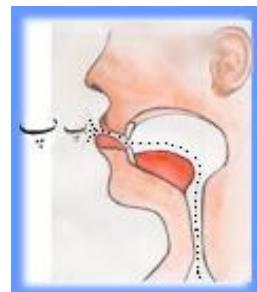
Имлоси: Ёзилиши услуби **бе** ҳарфининг ёзилиш услубига ўхшайди. Барча кўринишилари сатр чизиги устида ёзилади. Учта нуқтаси ҳарфни ёзиг бўлгандан кейин остига қўйилади.

Бу ҳарф араб тилида йўқ, форс-тожик ва ўзбек тиллари заминида шаклланган ҳарфлар сирасига киради.

Пе ҳарфининг насх ва настальик хати туридаги кўринишилари:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настальик				

Талаффузи: Тилимиздаги **п** товушини ифодалайди. Устки ва пастки лабларнинг бирбираига қаттиқ қисилиб кескин ажралишидан ҳосил бўлади.

Бу ҳарфнинг қўлёзма шаклларида нуқталари кўпинча бошқача кўринишларида ҳам ёзилиши мумкин.

Унутманг: ёдгорликларнинг аксариятида **п** товушини ифодалаш учун **бे** ҳамда **фе** ҳарфлари ёзилган ҳолатлар учрайди.

Пе ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

پاسлан ← ن + ل + س + پ + ا

1- машқ: Насх хати туридаги қуйидаги мисолларни ўқинг ва кўчириб ёзинг:

پай پак پарси պامал پاكизе պаслан پиҷт چпан قліпак лампя қиламиз

آلдیم شалини سیپدی آت اسحاقنى تیپدی

چпар قاچп լաپ پادшах پرات سیپدی تیپدی سیپدی تیپدی سیپتور

تیپتور شап լաپ ساپ غلاب بап یاپ قاپлан پорбин ساتоб آلدى

عثمان قارى بولدى باғбан توزук پайлаб او зомни پишорди

1- машқ: Юқоридаги мисолларнинг настълиқ хат туридаги кўринишлари:

پай پак پаси ғамал պакизе паслан һижт
ҷан ғиляқ лампәх ғлібайни пішініп алдым шалын
спіеді آт әшқаңни тіспіеді көпірнене алдым
ғаплан ғорбінни салоб алды ұмтанни олни
пакизе چىеді баубан тозук ғаплан аузомни ғішорде
ғабл ғилемни санды چоп сінді ғафыл алампәх یақед

3- машқ: пе ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг:

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Гоф ҳарфи.

Гоф ҳарфи алифбодаги йигирма олтинчи ҳарф ҳисобланади.

Араб тилига хос бўлган ҳарфлардан эмас. У ўзидан олдин ўнг ва кейин чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган муттасил ҳарфлардандир. Бу ҳарф форс-тожик ва ўзбек тилидагина учрайди. Бу ҳарф коф ҳарфи асосида шаклланган, тўрт кўринишли ҳарфлар жумласидандир.

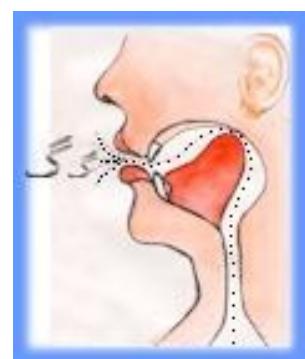
Имлоси: Гоф ҳарфининг коф ҳарфидан ёзилишидаги фарқи кейинчалик чизик шаклида ифодалана бошлаган учта нұқтаси борлигидандир. Гоф ҳарфи аслида учта нұқтали бўлган. Демак гоф ни коф дан ажратувчи омил ҳарф тепасига яна бир чизикча қўшиб ёзишdir.

Гоф ҳарфининг насх ва настаълик хати туридаги кўринишлари:

Кўриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик				

Эски ўзбек ёзувида “гоф” ҳарфи ёзилмасдан “коф” ҳарфи қўллана берган.

Талаффузи: тилимиздаги г товушини билдиради. Коф ҳарфининг маҳражидан бир оз пастроқдан бу товуш пайдо бўлади. Талаффуз вақтида тилнинг расмдагидек ҳолатда бўлишига эътибор қилинг

Гоф ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

ب + ئ + ئ + ئ + ن ← بىلگىن

1-машқ: “Гоф” ҳарфининг насх хати туридаги қуидаги мисолларини ўқинг ва кўчириб чиқинг:

Гиях инг биринг ног ғواх ғора ғораан ғориж ғл ғлдар
Алғоҷи ғалғоҷи Алғиљ ғалғиљ ғалған Алған туринг йоринг
Килинг баринг қоинг қоринг дөг орвог тозог азог дөг
Синди ғواх килди ғорижни Айб қилинг бazarга барив туринг

Ушман ғлазардин چиқди

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ хати туридаги кўринишлари:

ғواх ғтах гиях ғора ғораан ғориж ғл ғлдар
Алғоҷи ғалғоҷи Алғиљ ғалғиљ ғалған Алған
туринг йоринг баринг ғилинг йоринг қоинг
дөг ног дөгкепинди ғواх килди бағде ғл куба
ғорижни Айб қилинг бazarга барив туринг
Ушман дин пин Айб қоинг барам ғлазардин
Ҳамар барам ғла Ҳамар барам Ҳамар барам

3- машқ: “Гоф” ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг:

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг. ёзуvida ёзинг.

Хе ҳарфи.

Хе алифбодаги тўққизинчи ҳарф ҳисобланади. У ўзидан олдинги ўнг ва кейинги чап томонидан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзилади. У **жим**, **чим**, **ҳе** ҳарфларига ўхшаш, тўрт кўринишли муттасил ҳарфлардан бўлиб, улардан юқорисига кўйиладиган биргина нуктаси билан фарқ қиласи.

Имлоси: **хе** ҳарфининг якка холдаги ва сўз охиридаги шакллари сатр устида бошланиб, сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади. Бу ҳарфнинг сатр устидаги унсури ёнига бир ярим катак, бўйига бир катак бўлиб, сатр остига икки катак миқдорида туширилади. Сўз бошидаги ва сўз ўртасидаги шакллари сатр чизиғи устида ёзилади.

Хе ҳарфининг насх ва настаълик хати туридаги

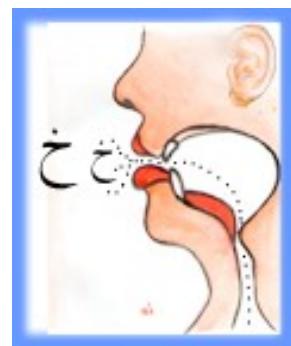
кўринишлари:

Гурӯппати	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				

Хе ҳарфини ёзма ва босма турлари орасида

сезиларли фарқ йўқ.

Талаффузи: Халқумнинг аввали, яъни оғиз бўшлиғига яқин жойидан бир оз қирилиб чиқади. Талаффуз пайтида оғиз бўшлиғининг расмдагидек бўлишига эришинг.

Хе ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

خالق ← ق + ج + ل + خ

1-машқ: Бухоро сўзини ёзиш учун керакли ҳарфларни ажратиб оламиз ва сўзда келиш ўрнига қараб уларни қуидагича жойлаштирамиз: را و خ ب. Биринчи ҳарф **б**е бўлиб, уни сўз бошидаги шаклини оламиз, иккинчи ҳарф қисқа у унлиси бўлгани учун уни тушириб қолдирамиз, учинчи ҳарф **х**е ни сўз ўртасидаги шаклини оламиз. Кейинги ҳарф чўзиқ унли бўлгани учун **алиф** ҳарфини сўз ўртасидаги шаклини оламиз. Бешинчи ҳарф **р**е ни олдидаги ҳарф ўзидан кейинги ҳарфга қўшилмайдиган икки кўринишни ҳарф бўлгани учун **р**е ни

алоҳида шаклини оламиз. Охирги **о** унлисини **алифни** алоҳида шакли билан ифодалаймиз. Натижада қуидагича бирикув хосил бўлади:

بخارا ← ار+ا+خ+ب

2-машқ: насх хатида **хе** ҳарфи қатнашган қуидаги

мисолларни ўқинг, дафтариңизга кўчириб ёзинг:

خار خان خام خال خاقан خالق خوقнд اخوند خواجه نخور مخدوم مختار

بخار مخلوق مختوم استخوان بلخ تلخ میخ سیخ ناسخ تاریخ نسخ ناسخ

فسخ سرخ سماخ نوخ خالق خوقند دین کيلىدى مختار نخود الدي خواجه

خان حاکىمغه باردىي مختوم کلنى الىب کيلىدى توره خواجه توختاب قالدى

عثمان خان يخشى اوقدىي خال محمد اویالدى

3-машқ: юқоридаги мисолларни настаъликдаги

ёзилиши қуидагича:

خار خان خام خال خاقان خالق خوقند اخوند خوجه
نخود مخدوم مختار بخار مخلوق مختوم استخوان
بلخ نوخ سیخ ناسخ تاریخ نسخ ناسخ فسخ
فسخ سماخ منوخ خالق خوقند دین کيلىدى مختار
نخود الدى خواجه خان حاکىمغه باردىي مختوم
گلنى الىب کيلىدى توره خواجه توختاب قالدى

4- машқ: хе ҳарфини күринишларини беш қатордан ёзинг.

1 – ва 2 – машқларни күчириб ёзинг.

Сод ҳарфи.

Сод ҳарфи алифбодаги ўн еттинчи ҳарф бўлиб, ёзувда ўзидан олдинги ўнг ва кейинги чап томонидаги ҳарфга уланади. Тўрт хил күринишли муттасил ҳарфлар жумласидандир. Бу ҳарф фақат араб ва форс-тожик тилларидан бизга кириб келган сўзлардагина ишлатилади холос.

Имлоси: сод ҳарфининг сўз боши ўртасидаги шаклларигина сатр чизиғида ёзилади. Уларни алоҳида ва сўз охиридаги күринишлари эса сатр устида бошланиб, сатр остида тугайди. Сатр устидаги шакли ёнига бир ярим катак миқдорида кўз шаклида бўлиб, сатрдан пастки қисми эса нун шаклида ёзилади.

*Сод ҳарфининг насх ва настълик хати туридаги
күринишлари:*

Күриниши	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				

Талаффузи: Бу ҳарф ўзбек тилида **с** тарзида талаффуз қилинади. **Сод** ҳарфи ифодалайдиган товуш ўзбек тилида йўқ. Бинобарин бу ҳарф ифодалаган товуш араб ва форс-тожик тилларда бошқача талаффуз қилинади. **Сод** ҳарфи ундош бўлиб, у факат араб тили орқали кириб келган сўзларда учрайди.

Талаффузда тилни учи олдинги икки тепа тишнинг ички милкига тегиб туради ва тилнинг олдинги қисми билан юқори танглай орасида тор тирқиши пайдо бўлади. Бу ундошни ҳосил қилиш жараёнида пайдо бўлган хаво шу тирқишдан куч билан сирғаниб чиқади. У анча бўғиқ, талаффузи эса хира бўлади.

Қуйидаги сўзларни эски ўзбек ёзуvida қўчиринг:

Садо, сабр, собир, хусусият, хос.

Сод ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

نصيحت ← ت + ح + ئ + س + ظ + ذ

1-машқ: Сод ҳарфининг насх хати туридаги қуидаги мисолларини ўқинг ва кўчириб ёзинг:

Сабир صادق صالح صاحب مقصود منصور نصیحت خالص تلخیص تحریص
قرص خرص عارف خالص توروب ایشنى بیتوردی صادق مقصودنى جاقیردی
صالح بروط اوң آلدی

2-машқ: Юқоридаги мисолларни настълик хат туридаги ёзилиши:

صابر صادق صالح صاحب مقصود منصور نصیحت
حالص تلخیص تحریص قرص خرص
عارف خالص توروب ایشنى بیتوردی صادق
مقصودنى جاقیردی صالح بروط اوң آلدی

3- машқ: сод ҳарфини кўринишларини беш қатордан ёзинг;

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Зод ҳарфи.

Зод ҳарфи алифбодаги ўн саккизинчи ҳарф ҳисобланади. Ёзувда ўзидан олдинги ўнг ва кейинги чап томонидаги ҳарфларга қўшилиб ёзилади. Сод ҳарфига шаклан монанд бўлиб,

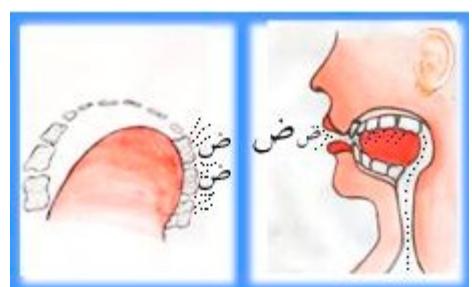
ундан устига қўйиладиган бир нуқтаси билан фарқ қиласди. Бу ҳарф ҳам тўрт хил кўринишни муттасил ҳарфлардандир. Зод ҳарфи асл ўзбекча сўзларда ишлатилмайди. У бизнинг тилимизга з товушини билдирувчи ҳарф сифатида кирган. Тилимизга кириб ўзлашиб кетган араб сўзлари дагина ишлатилади.

Имлоси: ёзув шакли икки қисмдан иборат. Биринчи қисм сатр чизиги устида ёзилади, иккинчи қисм эса сатр чизигидан пастга тушириб ёзилади, устига битта нуқта қўйилади. Сод ва зод ҳарфларининг ёзма ва босма шаклларида бир-биридан деярли фарқи йўқ.

Зод ҳарфининг насх ва настаълик хати туридаги кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх	ض	ض	ض	ض
Настанлик	ض	ض	ض	ض

Талаффузи: бу ҳарф ифодалайдиган товуш араб тилига хос бўлиб, уни талаффуз қилишда тилнинг олдинги қисмини юқори танглайга қаттиқ тираш лозим. Бу товушлар талаффузида тилингиз расмда кўрсатилган

холда бўлишига эришинг. Акс ҳолда маъно бутунлай ўзгариб кетади. Овоз тилнинг ўнг ёки чап ён томони билан жағ тишлари орасида ҳосил бўлади. Бу товуш бошқа тилларда йўқ. Араб тилидан кириб келган сўзларда қандай бўлса ўшандай ёзилади.

Зод ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

ضامن + م + ا ← ضامن

1-машқ: Зод иштирокидаги насх хати туридаги қуийдаги мисолларни ўқинг ва кўчириб ёзинг:

ضامن ضایع فضیل بضاعت حضرت تلخیص مريض بعض تفویض صابر

منصورکا عرض قيلدی عرض قرض فضیل حضرتка بارдی حضرت انکا

نصیحت قیلدی

2- машқ: юқоридаги мисолларнинг настаълиқда ёзилиши;

ضامن ضایع فضیل بضاعت حضرت تلخیص
مريض بعض تفویض صابر منصورکا عرض قیدی
عرض قرض فضیل حضرتکه باردی
حضرت انکا نصیحت قیلدی

Вазифа: зод нинг кўринишларини беш қатордан ёзинг;

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Кўйидаги матнни эски ўзбек ёзувида ёзинг: Зобит чегарани қўриқлади. Собит садо берди. Собир баёз тузди. Хабиба ҳозир боради. Озода ва Сурайё рубобчи эди.

То ҳарфи.

То (итқи)ҳарфи алифбодаги ўн тўққизинчи ҳарф ҳисобланади. Бу ҳарф ўзидан олдин ва ўзидан кейин келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзиладиган муттасил ҳарфлар жумласига киради. Тўрт хил ёзилиш шаклига эга. Оддий **т** ҳарфидан фарқлаш учун **ъ** ҳарфини *итқи* деб ҳам айтилади.

Имлоси: **То** ҳарфи **сод** ҳарфининг бошланғич биринчи қисмига тепадан бир алифга ўхшаш чизик тушириб ёзилади. Сўз бошидаги, сўз ўртасидаги ва охиридаги кўринишларида ёнидаги ҳарфларга қўшилиш қисми бўлади.

To ҳарфининг насх ва настальик хати туридаги

кўринишлари:

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
настальик				

Талаффузи: Бу ҳарф ифодалайдиган товуш хам араб тилидан кириб келган сўзлар учун хосдир. Ўзбек тилида т товуши сифатида ўқилади. Ҳеч қачон қаттиқ ՚ ҳарфини оддий т ҳарфидек талаффуз қилиб бўлмайди. Бу товушлар талаффузида тилингиз мана бу расмларда кўрсатилган ҳолда бўлишига эришинг. Акс ҳолда маъно бутунлай ўзгариб кетади. То ҳарфи ўзбек тилида т товуши сифатида ўқилади. Демак араб тилида ՚ ундошини талаффузида тилнинг олдинги яrim қисми юқори тишларга томон кўтарилилган ва танглай томонга йўналтирилган ҳолда юқоридаги расмда кўрсатилганидек бўлиши керак:

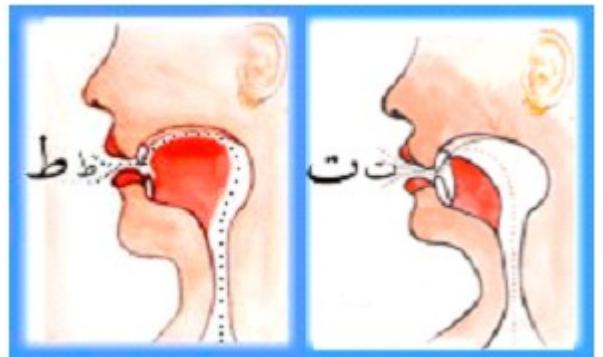
То ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

طاهر ← ر + ه + ا + ط

1-машқ: То ҳарфининг насх хати туридаги мисолларини ўқинг ва кўчириб ёзинг:

طاهر طالب طالع طوفان خطيب خطبه ربط سخط غلط امریبوط مضبوط

طاهر خطبه اوقدی خطیب بولکون یوق ایدی

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ ёзувидағи кўринишлари:

طاهر طالب طاع طوفان خطیب خطبه
ربط خط غلط مربوط مضبوط طاهر خطبه او قوے
طاهر خطبه او قوے خطیب بولکون یون ایدی

3 - машқ: То ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзиб чиқинг:

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Зо ҳарфи.

Зо (изғи) ҳарфи **То (итқи)** ҳарфига шаклан ўхшаш бўлиб, алифбодаги йигирманчи ҳарф хисобланади. **То** дан устига қўйиладиган бир нуқтаси билан фарқланади. Ёзувда ўзидан олдинги ўнг ва кейинги чап томонидаги ҳарфларга уланади. Бу ҳарф хам арабча сўзларга хос бўлиб, ўзбек тилидаги **З** товушидан бироз фарқ қиласди. **Зо (изғи)** ҳарфи иштирокида ёзилган сўз, албатта, араб тилидан кирган сўздир.

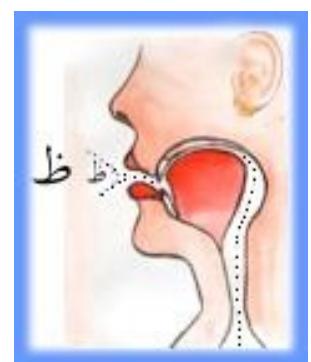
Зо (изғи) ҳарфи ҳам тўрт кўринишли муттасил ҳарфлар жумласидандир.

Имлоси: То ҳарфи билан бир хил ёзилиб, устидаги бир нуқтаси билан фарқ қиласди. Ўрнига қараб уланиш қисмлари бўлади.

*Зо ҳарфининг насх ва настаълиқ хати туридаги
кўринишлари*

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида

Талаффузи: Нутқ пайтида ڦ ундоши тилнинг олдинги ярим қисмини юқори томон қўтариб, танглай томонга йўналтирилган ҳолда талаффуз қилиш керак бўлади. Арабий талаффуз пайтида тилнинг ҳолатини расмдагидек бўлишига аҳамият беринг. Ўзбекча талаффузда оддий з деб ўқилаверади.

Зо ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

ظاهر ← ر + ه + ل + ظ

1-машқ: То ва Зо ҳарфи иштирокидаги қуйидаги сўзларни араб алифбоси асосида ёзинг:

ظاهر ظايم ظريف احظلات نظم عظيم نظام مظلوم نفظ غليظ حافظ

حافظ ملحوظ ملفوظ ظريف ملاحظه قىلدى نظام حافظ ليك قىلدى طالب

ظالمدين قاچدى ظالم كشيدىن هركىم قاچور عظيم خطبه يي غلط اوقomas

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқ ёзувидаги
кўринишлари:

ظاهر ظايم ظريف احظلات نظم عظيم نظام مظلوم
نفظ غليظ حافظ ملحوظ ملفوظ ظريف ملاحظه قىلدى
نظام حافظ ليك قىلدى طالب ظايم دين قاچدى
ظالم كشيدىن هركىم قاچور عظيم خطبه يي غلط اوقomas

3- машқ: Зо (изғи) ҳарфининг кўринишларини беш қатордан
ёзиб чиқинг:

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

Зол ҳарфи.

Зол ҳарфи алифбодаги ўн биринчи ҳарф ҳисобланади. Зол ҳарфи дол ҳарфига шаклан ўхшаш бўлиб, ундан устига қўйиладиган бир нуктаси билан фарқланади. Бу ҳарф хам дол ҳарфидек ўзидан олдинги ўнг томондаги ҳарфларга қўшилиб

ёзиладиган мунфасил ҳарфлар қаторига кирадиган икки кўринишли ҳарфдир.

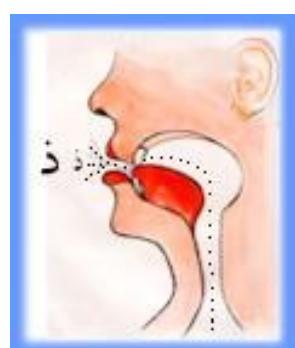
Имлоси: Фақат араб тилидан ўзбек тилига ўзлашган сўзлардагина ёзилади. Барча кўринишлари **дол** ҳарфи билан бир хилда сатр чизиги устига ёзилиб, устидаги битта нуқтаси билан фарқланади. Сўз ўртасида ва охиридаги кўринишларида олдинги ҳарф билан сатр чизиги бўйлаб уланиш қисми бўлади.

Зол ҳарфининг насх ва настаълик хати кўринишлари

куйидагича:

Кўриними	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Наставълик				

Талаффузи: Бу ҳарф ифодалаган товуш ўзбек тилида йўқ. З товушини ҳосил қилиш учун тилнинг учни мана бу расмда кўрсатилганидек бироз, енгил олдинги ост-уст тишлари орасига кўйган ҳолда з деб талаффуз қилинади. Ўзбек тилида эса з деб ўқилаверади.

Зол ҳарфи иштирокида сўз ёзишни машқ қиласиз

مذکور ← ر + و + ک + آ + م

1-машқ: Насх хати ёзуvida зол ҳарфининг мисолларини ўқинг ва дафтaringизга ёзинг.

ذکر نافذ ذاکر ذهن ذنوب ذکور ذاہب کاغذ

نافذ ناجذ تلمیذ ایشان بوکون کوب ذکر قیلدى

طالب بر طوب کاغذ ساتدى

2-машқ: Юқоридаги мисолларнинг настаълиқдаги ёзилишини ўрганинг.

ذاکر ذکر ذہن ذنوب ذکور ذاہب ذکا ذہب
مذکور مذکور مذکور کا عذر مافذ ناجذ تلمیذ
ایشان بوکون کوب ذکر قیلدى منصور

3-машқ: Зол ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

1 – ва 2 – машқларни қўчириб ёзинг.

Жe ҳарфи.

Жe ҳарфи алифбодаги ўн тўртинчи ҳарф бўлиб, ре ва зе ҳарфларига шаклан ўхшаш, юқорисидаги учта нуқта билан

фарқланади. Араб алифбосига форслар томонидан киритилган ҳарфлардан биридир.

Имлоси: икки кўринишни, ўзидан олдинги ҳарфларга қўшилиб, кейингиларига қўшилмай, ре ҳарфига ўхшаб, сатр чизигидан пастга тушириб ёзиладиган ҳарфлардан бўлиб, устидаги учта нуқтаси билан фарқланади.

Же ҳарфининг насх ва настаълик хати туридаги кўринишлари

Кўриниш	Алоҳида	Сўз бошида	Сўз ўртасида	Сўз охирида
Насх				
Настаълик				

Талафзузи: же ўзбек тилига форс ва рус тилларидан қабул қилинган сўзлардагина учрайди. Ўзбек тилидаги сирғалувчи ж товушини ифодалайди. Же журнал, жюри каби сўзлардаги ж товушига мос келади.

Же ҳарфи иштироқида сўз ёзишни машқ қиласиз

ل + ا + ن + ر + و + ئ — ۋۇرنا

1-ماشىق: Насх хати ёзуvida же ҳарфининг мисолларини
үқинг ва дафтaringизга ёзинг.

اژدارە ۋۇرنا واژکون ۋالە ژادە ۋازخاي مذكور مذموم كاغذ ناجذ تلمىزى مژده
پارژ ايشان بوكون كوب ذكر قىلدى منصورىدە ۋۇرنا كوب دور ذاكر بر سارزىن
أوتون آدى طالىب بر طوب كاغذ آلدى قاسم پارىزدەن كىلدى حافظ يخشى
اوقدىي اژدارە قورقوب قاچدىي الحمد لله بىزلار اوشبو ايتلگان ۳۲ ساباقدا
حروف اوقوماقي نى تمام قىلدۇك

2-ماشىق: Юқоридаги мисолларниң настаълиқдаги
ёзилишини ўрганинг.

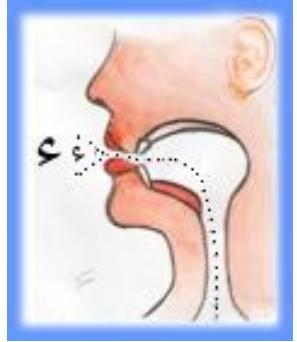
اژدرە ۋۇرنا واژکون ۋالە ۋازخاي مذكور مذموم كاغذ ناجذ تلمىزى مژده
پارژ ايشان بوكون كوب ذكر قىلدى منصورىدە ۋۇرنا كوب دور ذاكر بر سارزىن
كوب دور ذاكر بر سارزىن اوتون آلى طالىب بر
طوب كاغذ آلدى قاسم پارىزدەن كىلدى حافظ
يخشى اوقدىي اژدرە قورقوب قاچدىي الحمد لله بىزلار اوشبو ايتلگان سەھىق دە
حروف اوقوماقي نى تمام قىلدۇك

3-ماشىق: же ҳарфининг кўринишларини беш қатордан ёзинг.

1 – ва 2 – машқларни кўчириб ёзинг.

“Ҳамза” белгиси.

Араб ёзувида биз юқорида ўрганган, 32 та харфдан ташқари **ҳамза** деб аталган ҳарфлар қаторига ҳам ҳаракатлар қаторига ҳам қўшилмайдиган белги бор. Шивирлаган ҳолда ёки жуда паст овозда **а**, **и**, **у** унли ҳарфларини талаффуз қилсак, бу товушларни бошқа бир товуш сўнгидан эшитилаётганини ҳис қиласиз, ёки ўзбек тилидаги “ака”, “ука” сўзларида сўз олдидағи “а”, ”у” товушларидан олдин, “масъулият”, “муаллиф” сўзларида с ва у товушларидан кейин бу товушнинг борлиги сезилади. Унли ҳарфни талаффуз этиб бошлаш ва шу ҳарфнинг ўзида тўхташда билинувчи товуш “ҳамза” деб аталади. У икки хил : *қатъий*, яъни талаффуз қилинадиган ҳамзага ва *vaslali*, яъни талаффуз қилинмайдиган ҳамзага бўлинади.

Агар **ҳамза** сўзнинг ўзак ҳарфларидан бўлса, у *қатъий* дейилади. Сўзнинг ўзак қисмига сиртдан ортдириб қўшилган **ҳамза** га *vaslali* дейилади.

Араб тилида **ҳамза** ўзига хос товушни ифодалайди, лекин ўзбек тилида **ҳамза** ўзининг бу хусусиятини бутунлай йўқотган ва **айн** ҳарфи сингари рамзий бир белгига айланиб қолган.

Имлоси: – *Қатъий ҳамзани* ёзувда **ء** (ҳамза) белгиси билан ифодаланади. Одатда ҳамза **алиф**, **вов** ёки **ঁ** ҳарфларидан бирининг устига ёки остига қўйилади: **ء** **و** **ঁ**

- ё ҳарфининг устига қўйилганда ёзувда ё ҳарфининг нуқталари қўйилмайди:

۵

- Баъзан **ҳамза** мустақил ҳолда ҳам ишлатилади.

۶

1. Агар ҳамза товушидан кейин *a*, у унлиси келса, забарлик ёки печлик ҳамза алиф ҳарфи устига қўйилади

Агар **ҳамзанинг** олдидағи ҳарфнинг ёки **ҳамзанинг** ўзининг харакати забар бўлса, ҳамза алифнинг устига қўйилади:

Масалан: تأكيد - تأسيس

جرأة - جرأت

2. **Ҳамзадан** олдинги ҳарфнинг ёки **ҳамзанинг** ўзининг харакати зер бўлса ё ишлатилади.

Масалан: مسائل - مسائل

3. Агар **ҳамзадан** олдинги ҳарфнинг, ёки **ҳамзанинг** ўзини харакати **печ** бўлса **вов** ишлатилади.

Масалан: مؤلف - مؤلفه
masъul - مسئول

Ҳамза белгиси талаффузда унли товушни ундош товушдан фарқлашни ҳамда қатор келган икки унлини қўшилиб кетмаслигини таъминлайди.

Масалан: مسئله – масала, تأسیس – таъсис,
تأثيرات – تأثرات, عائله – оила.

Ҳамза ёзувда икки унли ёнма-ён келганда иккинчи унлиниңг устига қўйилади.

Араб тилида айрим сўзлар васлали ҳамза билан бошланади. Бундай сўз алоҳида келганида ёки гапнинг бошида келганида васлали ҳамза ўзидан кейинги қисқа унли ҳисобига ўқиладиган қатъий ҳамзага айланади.

Масалан:

اسم - اسم

ибн - ابن

1-Машқ: Қўйидаги сўзларни ҳозирги ўзбек алифбоси асосида ёзинг:

تأسف ' تاریخ ' انشأت ' مؤرخ تأکید غرائب مؤلف تأثیر تأمین

عجائب تأمل مأمور قرائت عائله تألف تأثیر

Араб изофаси

Марказий Осиёга VII асрда кириб келишни бошлаган ислом дини VII-IX асрларда ўзининг илмий ривожланиш даврини ўтади. Арабистон ярим оролидан Хурросон орқали кириб келган ислом илмлари Мовароуннаҳр уламолари томонидан ривожлантирилиб, ўзининг энг юқори чўққисини эгаллади ва Шарқ үйғониш даври деб аталган IX-XII асрларда алломаларимиз томонидан дунёга машхур асарлар яратилди.

Ислом илмлари билан бир вақтда Қуръони карим тили деб улуғланган араб тили ва унинг ёзуви ҳам халқимиз томонидан чиройли тарзда қабул қилинган. Натижада кўпгина араб сўз ва бирикмалари ўзбек тилимизга кириб, кундалик ҳаётимизда

ўрнашиб қолган. Ана шундай бирикмалардан бири *араб изофаси* бўлиб, бу *изофа* араб тилида қандай бўлса, бизнинг тилимизда ҳам ўшандай қўлланилади. *Изофа* сўзининг луғавий маъноси қўшиш, орттириш, боғлаш демакдир. Классик олимларимиз, шоирларимиз ва тарихчиларимиз томонидан яратилган асарларда *араб изофаси* кўплаб учрайди. Ўзбек тилидаги қаратқичли аниқловчиларга (“олма дарахти”, “мадрасанинг биноси” каби) кўпроқ мос келадиган бирикма араб изофасидир. Бу бирикма ўзбек тилида мослашмаган аниқловчи билан аниқланмишдан ташкил топган бўлиб, уни ташкил этувчи аниқланмиш - *музоф*, мослашмаган аниқловчи эса *музофун илайҳи* деб аталади.

Бир отни бошқа бир отга ҳеч бир воситасиз бириктириб, ҳосил қилинган бирикмага *изофа* дейилади. Кўрдикки *изофа* бирикмасининг таркибий қисмига кирувчи биринчи от – *музоф* дейилиб, ўзбек тилида *аниқланмии* ёки *қаралмии* дейилади. Изофанинг биринчи қисми *музоф* иккинчи отга, яъни *музоф илайҳи* ҳисобланган - *қаратқич аниқловчи* ёки *қаратқичга* тобеъ бўлади. *Музоф* -ал йўл артиклини қабул қилмайди. *Музофнинг аниқ-ноаниқлиги музоф илайҳининг ҳолатига боғлиқ*. Агар музоф илайҳи –ал артиклли аниқ ҳолатда бўлса *музоф* ҳам аниқ ҳолатда ҳисобланади.

دار الغنون - حيرت البار - дорулфунун

маҳбуб-улқулуб - محبوب القلوب - каби. Араб тилида кўплаб исм,

яъни предмет номларининг олдига йўл қўшимчаси қўшиб ёзилади.

Бу йўл нинг ҳамзаси васлали бўлиб, бундай сўз алоҳида ҳолда келганида васлали алифни **фатҳа** билан ҳаракатлантириб ал – йўл деб ўқилади:

алқамару - القمر - الآخرة - алохирату - الغيب - الغيبة

алхаққу - الحق - الفضل - الفضل - الفضل

Васл қилиш қоидасига қўра васлали “ҳамза” билан келган сўз ўзидан олдинги сўз билан қўшиб ўқилганда **а** тушириб қолдирилади ва олдидаги сўзнинг охирги унли ҳаракатига қўшилиб ўқилади.

кал-қамари **كالقمر** вабил-ахирати - **و بالآخرة** - бил-ғайби - **بالغيب**

Изофаларнинг изофалик белгиси ёки кўрсаткичи икки ёнмаён келган сўз ўртасидаги йўл қўшимчаси эканлигини кўрдик.

Масалан: **ملك الكلام** да йўл қўшимчаси **كلام** сўзига қўшиб ёзилади. Худди шундай:

шайх-улислом - **شيخ الاسلام** فريدالدین – **فاريد الدين** – каби.

Изофа шаклида келган бирикмаларнинг таркибига кирувчи йўл қўшимчанинг ломи ҳар доим ҳам талаффуз қилинавермайди. Унинг қайси ҳолатда талаффуз қилиниб, қандай ҳолатда

талаффуз қилинмаслигини билиш учун *шамсий* ва *қамарий* ҳарфларни билиб олиш керак бўлади.

Шамсий ва қамарий ҳарфлар.

Ӣ қўшимчаси билан келган сўзлардаги Ӣ ҳарфининг қачон ўқилиб, қачон ўқилмаслиги ўзидан кейин келаётган сўзнинг қандай ҳарф билан бошланганлигига боғлиқ. Агар сўз **қамарий** деб аталадиган ҳарф билан бошланган бўлса Ӣ ўқилади ва у **сукунли** бўлади.

Агар сўз шамсий деб аталадиган ҳарф билан бошланган бўлса Ӣ ҳарфи ёзилади, аммо ўқилмайди, ўша шамсий ҳарфга идғом қилинади.

Хар бир ҳарфнинг махсус махражи, яъни талаффуз қилиш ўрни борлигини юқорида кўрган эдик. **Лом** ҳарфидан кейин келган араб алифбосидаги 28 та ҳарфнинг 14 тасини лом ҳарфининг махражидан тилни қимирлатмасдан талаффуз этиш мумкин, бундай ҳарфлар **қамарий** ҳарфлар дейилади. Улар 14 та бўлиб, қуидагилардир:

ا ب ج ح خ ع غ ف ق ك م ه و ي

Бу ҳарфларни аниқ билиб олишнинг араб изофасини тўғри ўқишида фойдаси катта эканлиги юқорида айтилди. Қуйидаги гапда **عَقِيمَهْ وَخَفْ حَجَكْ اَبْغْ** қўлланилган ҳарфларнинг барчаси қамарий ҳарфлар бўлиб, агар бу гапни ёдлаб олинса, изофа шаклидаги бирималарни ўқиш осонлашади .

Колган 14 та ҳарфни эса **لَوْمَنِينْ** махражидан тилни қимирлатмасдан талаффуз этиб бўлмайди. Мисол учун **ل** дан сўнг **ش** ёки **ت** ни айтиб кўрайлик. Бундай ҳолатларда ёзувда **ل** ўз ўрнида қолиб, юқорида таъкидлаганимиздай, ўқишида тушириб кетилади. Аммо кейинги ҳарфга ташдид белгиси қўйилади ва у иккилантирилиб ўқилади. Бундай ҳарфлар **шамсий** дейилади.

Шамсий ҳарфлар ҳам 14 та бўлиб, улар қуйидагилардир:

ن ل ظ ص ش س ر ذ د ث ت

Табиий ҳар қандай қизиқувчан, талабчан кишида бу ҳарфларни билишга иштиёқ пайдо бўлади:

- Нима сабабдан ҳарфлар қуёшли ёки ойли деб аталади?
- Бу ҳарфларнинг қуёш билан ойга нима алоқаси бор?... каби саволларга жавоб истайди.

Ушбу саволга Қашқарда яшаб ўтган машхур мулла Рўзи Охун домланинг ўғиллари Абдулбоқий Махсум дада (икковларини ҳам Аллоҳ раҳматига олсин) шундай жавоб қилган эдилар:

Бу ўхшатиш рамзий бўлиб, бунинг маъноси – изофалик белгиси бўлган ل нинг ل ни юлдузга қиёс қилинган. Маълумки, қуёш чиқиб оламни ёритган вақтда юлдузлардан тараляётган нурлар қуёш нурлари билан бирлашиб кўринмай, қуёш нурлари ичига сингиб кетади. Худди шу каби, юлдузмисол ل ҳам, қуёшга нисбат берилган ҳарфлар билан ёнма-ён келган вақтда, ёзилсада талаффуз вақтида қўшилиш ҳисобига гўёки “кўринмай” кетади ва унинг ўрнига шамсий ҳарфни иккилантириб талаффуз қилинади: ват-тийни – والتين - و الشمس - Arroҳман – الرحمن – каби.

Худди шу каби ل нинг ل ини ёнида ойга нисбат берилган ҳарфлар гўёки тўлин ой ёнида турган юлдузлар кўриниб, ёрқин нур сочиб тургани каби, қамарий ҳарф ёнида келган ل ҳарфи ҳам талаффузда гўёки “кўриниб” туради, яъни ўқилади:

дастур – уламал دستور العمل - Алхоразмий - الخوارزمي

байнал – милал - بين الملل مجمع المقصود - мажма-улмақсуд - الكتب المأمور

Ажойиб ўхшатиш, шундай эмасми...?

Хозирги ўзбек тилидаги жуда кўп одам отлари яъни атоқли отлар араб изофаси шаклидадир. Чунончи: абд сўзи билан бошланганлари: Абдурраҳмон – عبد الرحمن – Абдулфаттоҳ – عبد الفتاح –

Абдулқодир - عبد القادر – Абдуссалом - عبد السلام – ва ҳоказо.

Уддин билан тугаган отлар: Садруддин - صدر الدين –

Зайнуддин زین الدین – Шамсуддин شمس الدين – каби.

Уллоҳ билан тугаган отлар: حبیب الله - Ҳабибуллоҳ –

Раҳматуллоҳ - رحمت الله – Абдуллоҳ - عبد الله – каби бундай сўзлардаги иккинчи қисми Аллоҳ сўзи бўлиб ҳамма холларда ҳам ана шундай ёзилади.

Нисо сўзи билан тугаган отлар: خیرالنسا - Ҳойруннисо –

Лутфуннисо - لطف النساء – Баҳруннисо - بحر النساء – каби.

Вазифа: Шамсий ва қамарий ҳарфларни ёд олинг. Араб изофасига йигирмата сўз топиб эски ўзбек ёзувида ёзинг.

Куйидаги атоқли отларни эски ўзбек ёзувига айлантиринг:

Абдуллоҳ, Абдулҳай, Абдулбоқий, Абдусаттор, Абдулатиф, Шукруллоҳ, Иззатуллоҳ, Хайруллоҳ, Муҳибуллоҳ, Абдуллоҳ, Қурратуллоҳ, Ҳикматуллоҳ, Исматуллоҳ, Убайдуллоҳ, Асадуллоҳ Бадриддин, Баҳриддин, Фахриддин, Садриддин, Жамолиддин, Ҳусниддин, Фазлиддин, Шамсиддин, Муҳиддин, Зайниддин.

Форс изофаси

Форс тилида ҳам аниқланмиш билан аниқловчи ўртасидаги боғланиш изофа йўли билан ифодаланади.

Форс изофаси ҳам араб изофасидагидай *аниқланмиш* билан *аниқловчининг* ёки қаратқич билан қаралмиишнинг ўзаро қўшилишидан ҳосил бўлиб, ўша шаклда ўзгармай ўзбек тилига кириб келган бирикмадир.

Музоф билан **музофун илаихни** бир-бирига боғлаб, **изофа** ҳосил бўлишини англатувчи **-ий** ва **-и** қўшимчалари изофанинг **музоф** қисмига қўшилади. **Изофа** белгиси қўшилиши билан талаффузи пайтида орасини ажратиб бўлмайдиган, шу билан бирга изофадаги сўзнинг жойлашиши тартибини ўзгартириб ҳам бўлмайдиган қатъий тартибли боғланиш юзага келади. Агар бирикма таркибидаги сўзларнинг жойлашиши тартибини ўзгартирилса ёки изофалик белгиси ҳисобланган **-ий** ва **-и** қўшимчалари **-а** ёки **-у** деб ўқилса бирикма ифодалайдиган сўзнинг мазмуни ҳам ўзгариб кетади.

Ўзбек тилида ҳам бирикмалардаги сўз тартибининг бузилиши билан, аниқловчи билан аниқланмиш муносабатлари ўзгариб, эга кесим муносабати юзага келади.

Масалан: қизил о л м а – олма қизил.
аниқловчи   аниқланмиш   эга   кесим

Ўзбек тилидаги аниқловчили бирикмалардаги сўз таркиби форс тилидаги аниқловчили бирикмалар сўз тартибининг тескарисидир. Ўзбек тилида аниқловчи олдин аниқланмиш эса кейин келади:

бодомқовоқ, гулбадан, гулчехра, қизил олма каби.

Изофали бирикмалар форс тилида энг кўп қўлланиладиган аниқловчили бирикма ҳисобланади. Изофали бирикмада аниқланмишга *сифат* билан ифодаланган аниқловчи боғланиб келади:

1. Сифат билан отдан иборат бўлган бирикма:

Масалан: Гули сиёҳ – گل سیاه، дарёйи шўр – دریای شور
хусни хат - حسن خط.

Аниқланмишга от билан ифодаланган аниқловчи боғланиб келганда, у қарашилилек, эгалик маъноларини билдиради ва изофанинг қаратқич қисмига **-нинг** қўшимчаси қўшилади:

2. Қаратқич билан қаралмишдан иборат бирикма:

Масалан: дарди сар – درد سر бош**нинг** оғриғи, подшоҳи олам – عالم پادشاه زمین олам**нинг** подшоҳи, рўйи замин - روى زمين ер**нинг** юзи каби.

Унли товушларнинг ёзувда ифодаланиши қоидасига мос келмайдиган иборалардан бири форс изофасидир.

Форс изофасининг имлоси.

Изофа таркибидаги сўзларнинг биринчи қисми бўлган музоф, ундош товушини ифодаловчи ҳарф билан тугаган бирикмаларда, изофали белгиси талаффуз қилинсада, ёзувда маҳсус ҳарф билан ифода этилмайди. Баъзан изофанинг музофига зер ⚭- белгиси қўйилади.

Масалан: дардисар - درد سر, сарви гул - گل سرو каби.

Изофали бирикманинг таркибий қисми бўлган музоф алиф ՚ харфи ёки талаффузда у ёки ў деб ўқиладиган *вов* ۋ ҳарфи билан тугаган бўлса, шу ҳарфлардан кейин йо ى ҳарфи орттирилади ва -йи деб ўқилади:

روى زمين - درياي شور - زبيا روى - زبو روی

Изофа таркибидаги сўзларнинг биринчи қисми бўлган музоф ՚ деб ўқиладиган ҳойи-ҳавваз билан тугаган ҳолларда ҳойи-ҳаввазнинг устига ҳамза ئ белгиси қўйилади, талаффузда изофали белгиси - ՚ ини ни қўшиб ўқилади:

. ويران كلبه حال ترجمه، چون ھولбайи

1-машқ: Қуйидаги изофали сўз бирикмаларини ўқинг, кўчириб ёзинг ва ўқилишини изоҳланг:

زيا قامت روان سرو راست، اسكندری سد جمال،

بیدوا درد نظر نقطه، فایدا کان خندان قد سرو

2-машқ: Қуйидаги сўз бирикмаларини эски ёзувга айлантиринг: оби ҳаёт, айни пайт, чархи фалак, садди Искандар, кони фойда, марди майдон, оби дийда, шоҳи Машраб, кони зарар, Бухоройи шариф, ошиқи бекарор, оби равон, садқаи сар

Эски ёзувдаги рақамлар

Эски ёзувдаги рақамлар араблардан айнан олинган рақамлар бўлиб, мураккаб ва каср сондаги рақамлар чапдан ўнгга томон

ёзилади. Эски ўзбек тили ёдгорликларида саҳифани рақамлаш икки усулда: биринчиси – рақамлар, иккинчиси – пойгир орқали амалга оширилган.

Ёзма ёдгорликлардаги ноль, бир, тўққиз рақамлари ҳозирда биз қўллаётган рақамларга ўхшайди. Араб тилида ноль сифр деб аталади. Қуйида бирдан ўнгача бўлган рақамларни келтирамиз:

· ۱ ۲ ۳ ۴ ۰ ۶ ۷ ۸ ۹

Худди араб харфларидек тўрт, беш ва олти рақамларининг ёзма ва босма турлари ёзилиш тарзи жиҳатидан бир мунча фарқ қиласди:

· ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹

Ёзма ёдгорликларда саҳифаларни рақам билан белгилаш кам учрайди. Одатда саҳифалар **пойгир** усулида белгиланган.

Пойгир – янги очилаётган саҳифадаги биринчи сўзни тугалланаётган саҳифа тагига ёзиб қўйишни билдиради. Ўша қайд қилиб ёзиб қўйилган сўз саҳифаларни чалкаштириб юбормаслигимизнинг олдини олади. Демак пойгир ёзма ёдгорликларда рақамлар ифодалashi мумкин бўлган вазифани ҳам бажариб келган.

1-машқ: Қуйидаги рақамларни ҳозирги шаклига айлантиринг:

۲۸۵۰۰۰۰۰ ۹۵۶۲۱ ۱۴۴۱ ۲۰۱۱ ۱۹۹۱ ۲۰

2-машқ: Мазкур рақамларни эскича шаклга айлантиринг:

59.25, 36, 64, 639, 786, 1441, 2011, 28500, 93586, 268479.

Абжад ҳисоби

Тарих - Шарқ классик адабиётининг энг мўжаз, IX асрда вужудга келиб кенг таркалган жанрларидан бири ҳисобланади. X-XI асрларда тарихнинг жанр сифатида шаклланиш даври бўлиб, бир байт ёки тўртликда у ёки бу тарихий сана, бирон бир буюк шахс - давлат арбоби, адаб машойихнинг туғилган йили, вафот етган санаси қайд этилади.

Хозирги кунда саналар оддий ва бевосита сон билан кўрсатилади. Мисол учун, Алишер Навоий 1441 йилда туғилган, Намангандаги Мулла Қирғиз мадрасаси ҳижрий 1330 (милодий 1912) йилда қурилган деймиз. Шарқда ҳижрий саналарни белгилашнинг абжад ҳисобига асосланган бошқа нафис усули ҳам қўлланилган.

Абжад ҳисобининг мохияти шундан иборатки, ҳар бир ҳарф муайян бир рақамни, яъни алиф - бирни, бе - иккени, жим – учни, дол - тўртни ифода этади. Қуйида араб алифбосидаги 28 та ҳарфнинг ҳар бири ифодалаган 1 дан 1000 гача бўлган сон қийматларини ўсиш тартибида келтирилган:

ط	ح	ز	و	ه	د	ج	ب	ا
9	8	7	6	5	4	3	2	1
ص	ف	ع	ث	ن	م	ل	ك	ي
90	80	70	60	50	40	30	20	10

غ	ظ	ض	ذ	خ	س	ت	ش	ر	ق
1000	900	800	700	600	500	400	300	200	100

Бу ерда ҳарфлар тартиби алифбодагидан фарқли, қадимий **финикия** алифбоси тартибида келтирилган. Ҳарфларнинг **абжад** ҳисобидаги сон қийматларини эсда тутиш енгил бўлиши учун қуйидаги 8 та сунъий сўзга бириктирилади: абжад, ҳавваз, хуттий, каламан, саъуфас, қарашат, саххаз, заззоф.

كَلْمَنْ	حُطَّىْ	هَوَّزْ	أَبْجَدْ
ضَطَّغْ	ثَخَّذْ	فَرَشتْ	ثُعْصَ

Абжад туркумiga кирувчи юқоридаги атамалар ҳеч қандай маънони билдиrmайди. Унда бирдан мингача бўлган рақамлар муайян тартибда, бирдан ўнгача – бирлик туркумида, ўндан юзгача ўнлик системасида, юздан мингача юзлик саноқ системасида берилган. Бу сўзларнинг биринчиси **абжад** сўзи бўлганлиги учун бу ҳисоб **абжад ҳисоби** деб юритилади.

Абжад ҳисоби тарих санъатида ўз ўрнини топган бўлиб, бирор тарихий воқеа ёки шахс билан боғлиқ йилга мослаб шундай жумла тузиладики, ундаги ҳарфларнинг сон қийматлари қўшиб чиқилса, кўзда тутилган ҳижрий йил ҳисоби ҳосил бўлади.

Бундан кўринадики абжад ҳисоби бўйича тузилган жумлада баён қилинаётган воқеа билан унинг тарихи мазмунан боғлиқ бўлиб, жумла бир вақтнинг ўзида ҳам воқеа ҳақида, ҳам воқеа содир бўлган тарих ҳақида сўзлайди.

Масалан, шоир қуйидаги тўртликда бир сўзга ўқувчи дикқатини қаратиб, унинг таърих моддасига

Сару саркадаи арбоби сухан,

Аз ғамободи жаҳон хуррам рафт.

Гуфт таърихи вафоташ озод,

“Мирзо Бедил аз олам рафт”

сўз мулки арбобларининг саркардаси бу жаҳон ғамхонасидан шод кетди. унинг вафоти таърихини озод **رفت** عالم از بیدل مرزا ҳисобидаги қийматини қўшиб чиқилса 1153 ҳижрий йил чиқади “Мирзо Бедил оламдан кетди” деб таъкидлади

Атоуллоҳ маҳмуд ҳусайнни Алишер Навоий ниҳоятда мухташам қилиб қурдирган мадрасанинг 1486 йилнинг 9-июлида бўлиб ўтган очилиш маросимини шундай таърих қиласи

Чун мадраса соҳт мир бо илму адаб

Фармуд маро ифодаи аҳли талаб

Чун дар шашуми моҳи ражаб кард ижлос

Тарих талаб аз “Шашуми моҳи ражаб”

Мир Алишер навоий илму адаб билан мадраса қуриб, мени унга мударрис қилиб тайинлади. Бу воқеа ражаб ойининг олтинчисида бўлгани учун унинг тарихини **رجب ماه ششوم** “шашўми моҳи ражаб” дан топ.

Дарҳақиқат – “шашўми моҳи ражаб”нинг тарих моддаси ҳижрий 891-йил ражаб ойининг олтинчиси, мелодий 1486-йил 9-июл бўлади .

Қуйидаги тўртликда А. Навоийнинг астрабодга ҳоким этиб юборилишининг санаси битилган:

Он мири олисайр-Алишер

К-ўрост камоли фазлу тадбир

Чун кард қабул боз аморат

Тарих шудаш: амороти Мир

Фазли тадбирда камол бўлмиш ул олийжаноб мир алишер яна амирликни қабул қилганда тарихи **امارت میر** “Аморати мир” бўлди.

Бу ерда “Аморати Мир” сўзининг абжад ҳисобидаги қиймати 892 бўлиб, бундан Алишер Навоий Астрободга 892 йилда амир қилиб юборилганликлари билинади. Аморати Мир сўзи ўзи бошқарувни ёки амирликни қабул қилиш деган маънони ҳам англатади.

Навоий ҳазратлари вафот этганда унинг шогирдларидан бири шундай марсия ёзганки, марсиянинг ҳар бир байтида биринчи мисра Навоий таваллудининг, иккинчи мисра эса вафотининг тарихидан иборат бўлган.

Тарих санъатининг XV асрда Хурросон ва Мовароуннахрда жуда ривож топганини кўрамиз. Маданий ҳаёт юксалишида Алишер Навоийнинг таъсири умуман юқори бўлганлиги билан изоҳланади. Хусусан, буюк шоир ва мутафаккир ҳаётдан қўз юмганда замондошлари Навоийга чексиз ҳурматини қайд қилувчи кўплаб тарих ёзишган, улардан бири ҳатто Навоий умрига мослаб 62 та тарих йиққан.

Ҳозирги кунда Наманган шаҳар “Мулла Қирғиз” ўрта махсус ислом билим юртида жойлашган Ҳазрати Мажзуб Намонгонийнинг гумбазли хонақохларининг таъмирлаб,

курилиш тарихини Мулла Йўлдошхўжа Отахўжа ўғли Доғий қуидагича шеърий мисрада ифода қилган:

Вар бижуи тарихи ин хонақоҳ,

Солий итмомаш биёб аз “Лой у-хишт”.

“Лой у-хишт” сўзини эски ёзувда ёзиб **لای خشت** буни абжад ҳисобидаги сон қийматини қўшиб чиқсак 1341-ҳижрий сана келиб чиқади.

Улуғ тожик шоири, Алишер Навоийнинг устози ва дўсти Абдураҳмон Жомий вафот этган йилни кўрсатиш учун, замондошлари мана шундай мисра битганлар:

خراساندندود چيقدى

Бу жойда Жомий вафот этган йилни топиш учун жумланинг мазмунига кўра **خراسان** сўзидаги ҳарфлар сон қийматлари йифин-дисидан **دود** сўзи билдирган сон қийматини чиқариб ташлаш керак, яъни $912 - 14 = 898$. Демак ҳижрий 898 йилда Абдураҳмон Жомий вафот этган эканлар.

Худди шундай Дукчи Эшон қўзғолонининг қачон бўлганлигини кўрсатиш учун ўзбек шоири Убайдуллоҳ Завқий қуидагича тарих битган эди:

هر کشي سورسه نيشان بو شورايشى فرغانه دين

ذوقى ايتور جان چيقىب تارىخى دور اغوا ايشان

Ишорага кўра **اغوا ايشان** иғво эшон сўzlари билдирган рақам

1370 дан **جان** сўзи билдирган 54 сон қийматини чиқариб ташлаш

керак. Шунда Дукчи эшон қўзғолонининг бўлиб ўтган йили келиб чиқади: $1370 - 54 = 1316$

Эски ўзбек ёзувидан лотин, сўнгра кириллица асосидаги алифбога ўтилгач, тарих жанри ўз қимматини йўқотди.

Аммо баъзи эски ёзув анъаналарини яхши билган Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий каби ғазалнавис шоирлар ижодида бу ҳолни учратиш мумкин.

Араб алфавитига кирмаган ўзбек тилидагина бўлган, **п**, **ч**, **им**, **же**, **гоф** ҳарфлари улар қайси ҳарф базасида шаклланган бўлсалар ўша ҳарфлар англатган сонларни ифодалайди.

Абжад математик ҳисоблашларда ишлатилмайди. Юқорида кўрганимиздек жамиятда содир бўлган уруш, исён, қўзғолонлар бўлиб ўтган саналарни, тарихда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар йилини кўрсатиш, бирор кишининг туғилган ёки вафот этган йилларини билдириш, бирор бинонинг қурилган йилини кўрсатиш учун абжад ҳисобидан фойдаланилган. Ўтмишда ҳатто баъзан ўқимишли кишилар ўз фарзандларига шундай номларни ҳам танлаганларки, бу номдаги ҳарфлар йиғиндиси ўша фарзанди туғилган кунини англатган.

1-Машқ: ўз исмингизни ёзинг ва уни абжад ҳисобидаги сон қийматини нечага тенглигини аниқланг.

2-машқ Ўзингиз бирор йилни яширган сўз ёки сўзлар бирикмасини тузинг.

3-машқ: Қуйидаги сўзларнинг **абжад** ҳисобидаги сон қийматини аниқланг:

ماه پیکر سروکل کل سیاہ جوانمرد شاعر خوش زبان

Хижрий қамарий тақвим ойлари

Хижрий қамарий йил 12 ойдан иборат. Тоқ ойлар 30, жуфт ойлар 29 кун деб қабул қилинган. Бу ойларнинг ёзилиши, тартиби, ўқилиши ва ўзбекча номланиши қўйида кўрсатилган:

Арабча ёзилиши: Ўқилиши: Ўзбекча номланиши:

1.	محرم	Мұхаррам	Ашур ойи
2.	صفر	Сафар	Сафар ойи
3.	ربيع الاول	Робеъ ул-аввал	Мавлуд ойи
4.	ربيع الثاني	Робеъ ус-соний	Мавлуд ойи
5	جمادى الاولى	Жумод ул-аввал	
		Жумод ул-авло	Мавлуд ойи
6	جمادى الاخرة	Жумод ус-соний	
		Жумод ул-охира	Мавлуд ойи
7.	رجب	Ражаб	Ражаб ойи
8.	شعبان	Шаъбон	Барот ойи
9.	رمضان	Рамазон	Рўза ойи
10.	Shawal	Шаввол	Ҳайит ойи
11.	ذوالقعدة	Зулқаъда	Ора ойи
12.	ذوالحجّة	Зулхижжа	Қурбон ойи

Хижрий қамарий ойлар 29 ва 30 кундан иборат бўлганлиги учун ҳижрий янги йил ҳар йили олдингисидан 11 кун олдин келади, бинобарин ойлар турли йилларда турлича фаслларда келиши мумкин. Масалан Рамазон ойи 2011 йилда август ойига тўғри келган бўлса, яна 32 йилдан кейин худди ўша вақтга, яъни август ойига тўғри келади.

- Вазифа:** 1. Оилангиздагиларни қайси хижрий йилда туғилғанларини ҳисобланг.
2. Хижрий қамарий ойларнинг номларини эски ёзувда ёзиб чиқинг ва уни ёдланг.

Мучал ҳисоби

Мучал ҳисоби 12 йилни ўз ичига олувчи даврий йил ҳисобланиб, ундаги ҳар бир йил бирор хайвон номи билан аталади. Мучал ҳисоби жуда кўп юртларда бор. Қизиғи шуки бир биридан йироқ масофада яшайдиган халқлардаги мучал исмлари бир-бирига жуда яқин ва бирор халқда мучал ҳисоби балиқ йили бўлса бошқаларда ҳам ўша йил ўшандай ном билан аталади.

Мучал ўрта Осиё халқлари ўртасида ҳам жуда кенг таркалган эди, хозер ҳам кекса отахон ва онахонларимиз ўз ёшларини мучал билан ҳисоблаб юрадилар. Биздаги мучал йиллари қуйидаги хайвонлар номлари билан аталади:

1.	Сичқон	муш
2.	Сигир	бақар
3.	Йўлбарс	фаланг
4.	Куён	ҳаргўш
5.	Балик	наханг
6.	Илон	мор
7.	От	асп
8.	Кўй	гўсфанд
9.	Маймун	ҳамдуна
10.	Товук	мурғ
11.	Ит	сак

12. Түнғиз хўқ

Ўтмишда одамлар бола қайси мучал йилида туғилса, унинг феъл атвори ўша йил номини билдирувчи ҳайвон феъл атворига ўхшаб кетади деб ишонганлар.

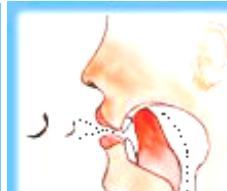
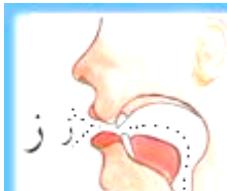
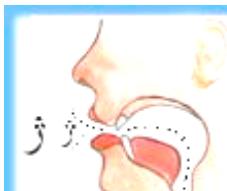
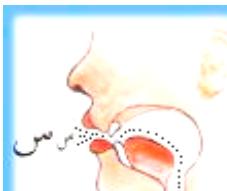
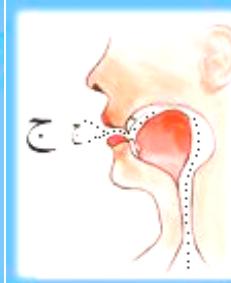
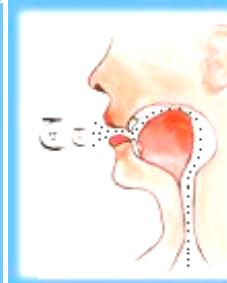
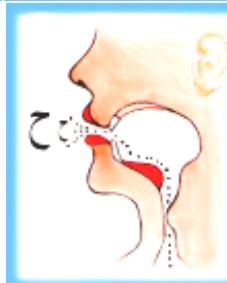
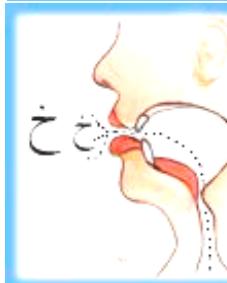
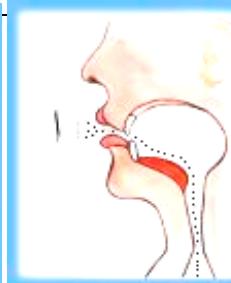
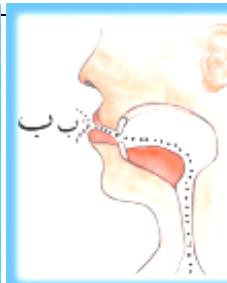
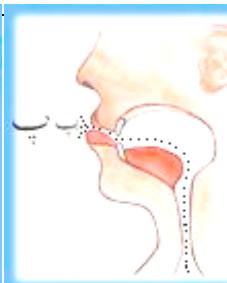
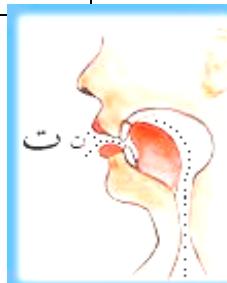
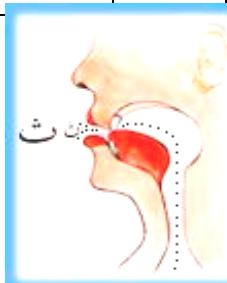
Айрим тарихий манбаларда мучал ҳисобининг келиб чиқиши тотемизмга, ҳайвонларга чўқинишга боғланади. Бошқа олимларнинг фикрига кўра бу ходиса астрономия тушунчаларига алоқадор. Ҳозирча бу фикрлардан қайси бири ҳақиқатга яқин эканлиги ҳал этилмаган муаммолардан ҳисобланади. Одатда мучал йили кўпгина мамлакатларда шу жумладан, Ўрта Осиё халқлари орасида 22 марта бошланади ва келгуси йилнинг 21 марта тугайди.

Шу вақтга қадар мучал йили календаримизнинг қайси йилига тўғри келишини ҳисоблашга мўлжалланган кўпгина жадваллар ишлаб чиқилган. Ана шундай жадваллардан бирини куйида келтирамиз:

Балиқ	Илон	Оғ	Қўй	Маймун	Товуқ	Ит	Тзғиз	Сичкон	Сигир	Йўлбарс	қўён
08	09	10	11	20	21	22	23	32	33	34	35
44	45	46	47	56	57	58	59	68	69	70	71
80	81	82	83	92	93	94	95	-	-	-	-

		Маймун	Товук	Ит	Түнгиз	Сичкон	Сигир	Йүлбарс	Күй
0,3,6,9,12,1 5,18,21, 24,27,20	1,4,7,10,13, 16,19,22,	Маймун	Товук	Ит	Түнгиз	Сичкон	Сигир	Йүлбарс	Күй
2,5,8,11,14, 17,20,23,		Сичкон	Сигир	Йүлбарс	Күйён	Балик	Илон	Ог	Күй
		Балик	Илон	Ог	Күй	Маймун	Товук	Ит	Түнгиз
		00	01	02	03	04	05	06	07
		12	13	14	15	16	17	18	19
		24	25	26	27	28	29	30	31
		36	37	38	39	40	41	42	43
		48	49	50	51	52	53	54	55
		60	61	62	63	64	65	66	67
		72	73	74	75	76	77	78	79
		84	85	86	87	88	89	90	91
		96	97	98	99	-	-	-	-

Хардларнинг маҳражлари

Имлоси (ёзилиши) умуний қоидага тушмайдиган сўзлар

Эски ёзувда кўпгина сўзлар борки, улар бизнинг тилимизга араб ва форс-тожик тилларидан кирган. Ўша сўзлар бизнинг тилимизда баъзан ёзилганидек, баъзан эса ўша тилларда қандай талаффуз қилинса, ўшандай талаффуз қилинади, яъни уларнинг талаффузи билан ёзилиши ўртасида маълум фарқлар мавжуд. Шулардан айримлари билан танишамиз:

1. Сўз охиридаги ё ҳарфи и эмас о деб ўқилади. масалан:

حتى عيسى موسى عيسى ليلى معنى يحيى اعلى

Агар бундай сўзларга бирор қўшимча қўшилса, бу холда ўша қўшимча алоҳида ёзилиши керак, ёки сўз охиридаги ё ՚ алиф билан алмаштирилиши лозим.

موسى نے معنا گہ موسی نے معنا گہ

2. Айрим – холларда сўз охиридаги **ҳойи-ҳавваз** а товушини эмас и товушини ҳам англатади. Масалан:

کہ – کی یاکہ – ёки بلکہ – بالکی زیراکہ – زرکی

3. Айрим сўзлардаги унли товушларнинг ифодаланиши қоидага мос келмайди. яъни баъзи ҳарфлар ёзувда ифодаланса ҳам, оғзаки нутқда талаффуз қилинмайди. Масалан: خان сўзи араб ёзувида خوان шаклида *வோ* ҳарфи қўшиб ёзилади аммо ўқилмайди.

Худди шундай:

خواجہ خواہ خواہش خوارزم خواب استخوان

4.Муаннас (женский род)ни билдирувчи **а** қўшимчаси учун ҳар доим **ҳойи-ҳавваз** ёзилади. Масалан:

مریم – ماریہ شاعر – شاعرہ کریم – کریمہ

Бу сўзларга қўшимчалар қўшилганда ўша қўшимчалар ажратиб ёзилади.

Айрим сўзлар таркибидаги унлиларнинг ифодаланиши:

Айрим сўзлар таркибидаги унлиларни ёзилиш ёки ёзилмаслигини аниқлаш учун шу сўзнинг ёзилиш шаклини ёдда сақлаш лозим. Форма учун шартли равишда арабча “китоб” сўзининг асоси бўлган К,Т,Б ўзагини оламиз. Бу ҳарфларнинг ўрнида исталган ундош ҳарф келавериши мумкин.

Катб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **а** товуши **забар** ҳаракати билан ифодаланади. Масалан:

Шайх - شیخ	Қасд - قصد	Бахт - بخت
Тахт - تخت	Дарс - درس	Шарқ - شرق
Ғарб - غرب	Қаср - قصر	Файз - فيض
Фазл - فضل	Фахр - فخر	Қалб - قلب

Кутб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **у** товуши **печ** ҳаракати билан ифодаланади. Масалан:

Нутқ – نطق	Лутф – لطف	Урф – عرف
Кулф – قلف	Кутб – قطب	Нуқс - نقش

Катаб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзлар ҳар иккала **а** товуши забар ҳаракати орқали ифодаланади. Масалан:

Мадад – مدد	Нафас – نفس	Зарар - ضرر
Қафас – قفس	Қадар - قدر	Зафар – ظفر

Қамар – قمر

Сафар – صفر

Шараф - شرف

Катуб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **а** товушини забар ҳаракати билан у товушини эса **вов** (و) ҳарфи орқали ифодаланади. Масалан:

Жасур – جسور

Жануб – جنوب

Расул – رسول

Қабул – قبول

Катбат ёки катба шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзлар ҳар иккала **а** товушини забар ҳаракати орқали ифодаланади. Масалан:

Рахбар – رهبر

Равшан – روشن

Жавҳар - جواهر

Равнақ – رونق

Рағбат – رغبت

Шабнам - شبنم

Санжар – سنجر

Раҳмат – رحمت

Ҳазрат – حضرت

Зарба – ضربه

Шарпа - شرپه

Шафқат - شفقت

Катиб ёки катиба шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда биринчи **а** товушини забар ҳаракати, **и** товушини ё ҳарфи, охирги **а** товушини **ҳойи ҳавваз** ҳарфи ифодалайди. Масалан:

Нафис – نفیس

Нафиса – نفیسه

Жамил – جمیل

Жамила – جمیله

Фарид – فرید

Фарида – فریده

Катабат шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда ҳар уччала **а** товуши забар ҳаракати орқали ифодаланади: Масалан:

Ҳаракат – حرکت

Баракат - برکت

عظمت – أَزَامَات

Харажат - خراجات

Китбат шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **и** зер ҳаракати билан **а** товуши **забар** ҳаракати оркали ифодаланади: Масалан:

Рифъат – رُفْعَةٌ   Ибрат – عِبْرَةٌ   Неъмат – نِعْمَةٌ

Фитрат – فِطْرَةٌ   Ҳикмат – حِكْمَةٌ   Иллат – عَلَتْ

Нисбат – نِسْبَةٌ   Ҳижрат - هِجْرَةٌ

Кутбат шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **у** товуши **печ** ҳаракати билан **а** товуши **забар** ҳаракат оркали ифодаланади: Масалан:

Улфат – أَلْفَتْ   Қудрат – قُدْرَةٌ   Фурқат – فُرْقَةٌ

Журъат – جُرْأَةٌ   Суръат – سُرْعَةٌ   Рухсат - رِحْصَةٌ

Шұхрат – شَهْرَةٌ

Катобат шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда биринчи ва учинчи бўғиндаги **а** товуши “забар” ҳаракати оркали, “о” товуши эса “алиф” ҳарфи билан ифодаланади: Масалан:

Фароғат – فَرَاغْتْ   Садоқат – صَدَاقَةٌ   Малоҳат – مَلَاحَةٌ

Маломат – مَلَامَةٌ   Башорат – بَشَارَةٌ   Камомат – كَمَامَةٌ

Даросат – دراسَةٌ   Адолат – عَدْالَةٌ   Ҳаловат - حَلَوَةٌ

Назофат - نظَافَةٌ

Катоба шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда биринчи бўғиндаги **а** товуши **забар** харакати орқали, **о** товуши **алиф** билан, охирги **а** товушини эса **ҳойи ҳавваз** ҳарфи орқали ифода этилади. Масалан:

Замона – زمانه	Хароба – خرابه	Камола – کماله
Жамоа - جماعه	Ҳавола - حواله	

Китобат шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **и** товуши “зер” харакати билан, “о” товуши “алиф” ҳарфи билан, охирги **а** товуши **забар** харакати орқали ифодаланади: Масалан:

Рисолат – رسالت	Тиловат – تلاوت	Иноят – عنایت
Тижорат – تجارت	Қироат – قراءت	Иморат – عمارت
Тиловат – تلاوت	Зиёрат – زیارت	Ибодат – عبادت
Инобат – عنابت		

Мактаб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда ҳар иккала **а** товуши **забар** харакати орқали ифодаланади: Масалан:

Мактаб - مکتب	Маслак – مسلک	Матлаб - مطلب
Мармар – مرمر	Мансаб – منصب	Мақсад - مقصد

Мактабат шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда ҳар уччала **а** товуши **забар** харакати орқали ифодаланади: Масалан:

Марҳамат - مرحمت	Маслаҳат - مساحت
Мамлакат - مملکت	Машварат - مشورت

Котиб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **о** товуши **алиф** ҳарфи билан, **и** товуши эса **зер** ҳаракати билан ифодаланади: Масалан:

Зобит – ضابط	Тоҳир – ظاهر	Олим – عالم
Толиб – طالب	Шокир – شاکر	Ғофир – غافر
Одил – عادل	Оқил – عاقل	Зоҳид -

Мактуб ва **мактуба** шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **а** товуши **забар** ҳаракати орқали, у товуши **вов** ҳарфи орқали, сўз охиридаги **а** товуши **хойи ҳавваз** ҳарфи орқали ифода қилинади. Масалан:

Маҳбуб – محبوب	Маҳбуба – محبوبہ
Мақсуд - مقصود	Мақсада – مقصودہ
Манзур – منظور	Манзура – منظورہ
Маъмур – مأمور	Маъмурा – مأمورہ

Тактиб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **а** товуши **забар** билан, **и** товуши ё ҳарфи билан ифодаланади. Масалан:

Танқид – تنقید	Ташриф – تشریف	Танқис - تنقیص
Тақдир - تقدیر	Тадқиқ – تدقیق	Таклиф - تکلیف

Мукаттиб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги ҳамма унлилар ҳаракатлар орқали ифода этилади. Масалан:

Мубашшир – مبشر معلم – معلم مусаввир – مصوّر
Мужаввид - مجود مورбىي – مري موقاًليد - مقلد
مدرس – مدرس موناجжيم - منجم
Мукаттаб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда ҳамма унлилар ҳаракатлар орқали ифода этилади. Масалан:

Муқаддас – مقدس محبت – محبت مسلم – مسلم
Мунаввар – منور مظفر – مظفر محمد – محمد
Мураккаб - مركب موفقاً – موفق موقادам – مقدم
مشرف – مشرف مჯассام – مجسم
Мукотабат шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзлар ҳам қисқа унлилар ҳаракатлар билан ифодаланади, **о** эса алиф билан ёзилади. Масалан:

Муносабат – مناسبت مراجعت – مراجعت مухолафат – مخالفت
Мукотаба шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда у товуши **печ** ҳаракати билан, **о** товуши **алиф** ҳарфи билан, охирги **а** товуши **ҳойи ҳавваз** ҳарфи билан ифодаланади. Масалан

Муболаға – مبالغه مدافعه – مدافعه محاکمه – محکمه
Мунозара - مناظره مسابقه – مسابقه Китоб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **и** товуши **зер** билан, **о** эса **алиф** ҳарфи билан ифодаланади. Масалан:

Китоб – كتاب خилоф – خلاف Хитоб - خطاب

Фироқ – فراق وصال مثال

Нифоқ – نفاق لقاء شکار

Мукотиб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **у** товуши **печ** билан, **о** товуши **алиф** билан, **и** эса **зер** билан ифода этилади. Масалан:

Муносиб – مناسب مسافر مunoфикс

Мувофиқ – موافق مباشر مخالف

Мукотаб ва мукотаба шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **ҳам** у товуши **печ** билан, **о** товуши **алиф** ҳарфи билан, **а** эса **забар** ҳаракати билан ифодаланади.

Масалан:

Муборак – مبارك محافظه - muhofaza مудофаа - مدافعه

Иктоб шаклидаги сўзлар

Бундай сўзларда **и** унлиси **алиф** билан, **о** унлиси **ҳам** **алиф** билан ифода этилади. Масалан:

Ихлос – اخلاص Илҳом - الهم اعلان -

Инсоф - انصاف Инсон – انسان اکرام -

Иқбол - اقبال اسناد -

Муктиб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзлардаги **у** товуши **печ** билан, **и** товуши **зер** ҳаракати билан ифодаланади. Масалан:

مұдхиш – مَدْهِش مужрим – مجرم مُحْلِس - مُخْلِص

Мушфик – مشفیق مُؤْمِن - مؤمن

Муктаб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда ҳам у товуши **печ** билан **а** товуши **забар** билан ифодаланади. Масалан

Мулзам – مَلْزَم مужмал – محمل مузтар – مضطـر

Мусбат – مثبت مұхлат - مُحْلَت

Такаттуб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзлардаги биринчи ва иккинчи **а** товушлари **забар** билан, у унлиси **печ** билан ифодаланади.

Табассум – تَبَسْمَة تکلف – تَكْلِيف تалаффуз – تَلْفُظ

Такаллум – تَكَلْمَم تабаррук – تَبَرُّك تасаддуқ – تَصْدِقَة

Мутакаттиб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзлардаги ҳамма унли товушлар ғарактлар ёрдами билан ифодаланади. Масалан:

Мутахassis – متخصص مутакаббир - مُتَكَبِّر

Мутавалли – متولٰي مутаассиф – مُتَأْسِف

Такотуб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда **а** ва у унлисини **забар** ва **печ** харакатлари билан, **о** унлисини эса **алиф** ифодалайди. Масалан:

Тафовут – تفاؤت تажовуз - تجاوز

Инкитоб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда биринчи и унлиси **алиф** билан, иккинчи “и” унлиси **зер** ҳаракати билан, о унлиси эса **алиф** билан ифодаланади. Масалан:

Инқилоб – انقلاب   Интиқом - انتقام   Инжисом - انحسام

Иктироб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда биринчи и унлиси **алиф** билан, иккинчи и унлиси **зер** ҳаракати билан, о унлиси **алиф** ёрдамида ифодаланади. Масалан:

Эҳтимол – احتمال   Интизор – انتظار   Эътиқод – اعتقاد

Эҳтиром - احترام   Эътиroz - اعتراض   Интизом - انتظام

Муктатиб ёки Муктатааб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда ҳамма унли товушлар ҳаракатлар ёрдамида ифодаланади. Масалан:

Муштариј – مشتری   Мунтазир - منتظر

Муштарак – مشترك

Истиктоб (истектоб) шаклидаги сўзлар Бу формадаги сўзларда биринчи и унлиси **алиф** билан, иккинчи и ёки е унлиси **зер** ҳаракати билан, о унлиси **алиф** билан ифодаланади. Масалан:

Истиқбол – استقبال   Истеҳқом – استحکام

Истеъмол – استعمال

Мустактиб ёки мустактаб шаклидаги сўзлар

Бу формадаги сўзларда унлиларнинг барчаси ҳаракатлар ёрдамида ифодаланади. Масалан:

Мұстахкам — مستحکم

Хаттотлик санъати.

Маълумки араб ёзуви азалдан санъатнинг бир тури бўлиб келган. Чиройли ва тез ёзиш маҳоратини эгаллаш, ёзувни кичкина жойга сифдириб ёзиш ва ҳар хил шаклда (қуш, гул ва бирорта ҳайвон шаклида) ёзиш учун кишилар жуда узоқ вақт меҳнат қилганлар ва охири катта санъаткор котиблар бўлиб этишганлар.

Бунда биз юқорида ўрганган ёзиш қоидаларидан четга чиқиш ҳоллари бўлган. Кейинчалик эса бундай четга чиқишилар қоидага айланиб **лигатуралар** деб атала бошланди. Чиройли ёзишга интилиш натижасида ҳарфларнинг махсус бириккан қуидагича шакллари пайдо бўлди:

ي نخ يج هم نخ نجلى لم لخ لج في في ثم تي تم بي بي بم
ين ين بن بير شه سه بري خي تي تي تن تر بي لا لج خم هم جم متم تنا بي
تنا تج بج بج بج بجي

سماوات تخت ادر رام بخت یچپے زاد مисолلار:

تجزیه بخارا محبوب یخشی تجارت مجلس محبت یخشی بجا تخته

Хаттотлик санъатидан намуналар:

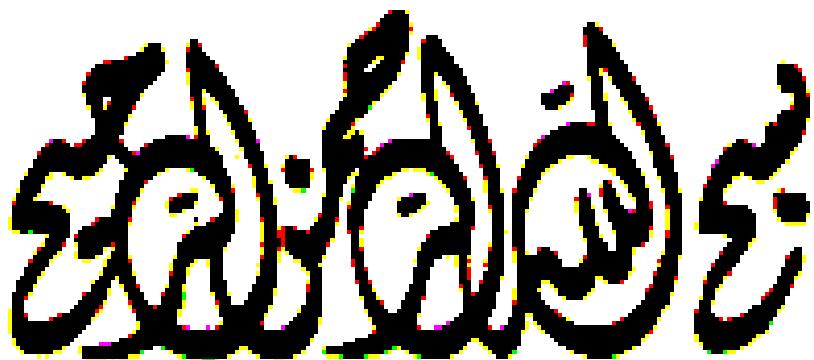

Мұхаққақ хати - бу хатнинг күпроқ қисми текисдир, қолган бўлаклари юмалоқ шаклдадир. Шунинг учун бу хатнинг маъқалий ва кўфий хатларига ўхшашлиги бошқа хатларга нисбатан кўпроқдир. Шу сабабдан Ибн Муқла бу хатга мұхаққақ деб ном берди. Бошқа турдаги хатлардан биринчи деб билди.

Кўфий хати

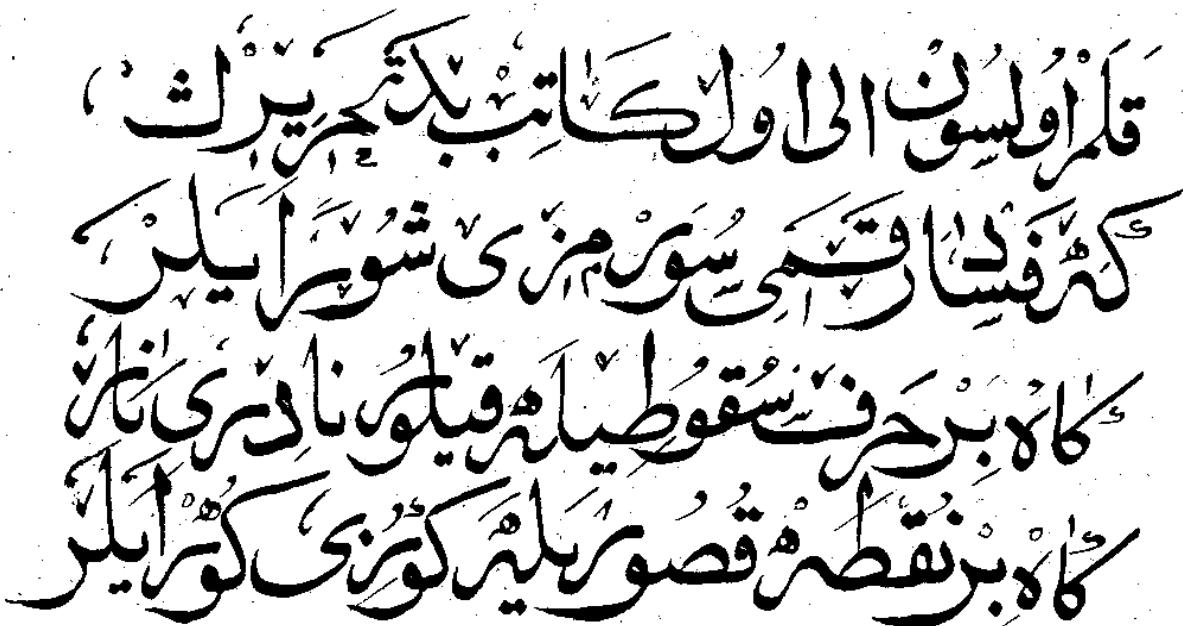

Девоний хати – Девонхона, дафтардор, котибларнинг бир турли шикаста хати бўлиб унда турли фармонлар ёзилади. Бу ёзув гажак қилиб ёзилгани учун ўқилиши анча мушкулдир.

Сулс хати - Бир нарсанинг учдан бир ҳиссаси ёки учинчи ҳиссаси демакдир. Сулс хати дейилишига сабаб шуки, бунда қаламнинг учинчи ҳиссаси ишлатилади ёки сулс хати таълимида қаламнинг учдан бир ҳиссаси кўпроқ ишга солинади. Ибн Баввоб биринчи бўлиб сулс хати ҳарфларининг шаклини нуқта ўлчовларига асослаган ва сулс хатини график асосларини ихтиро этган.

Сулс хати

Насх хати - Насх хати хаттолар томонидан кенг қўлланилгани учун ҳам шундай ном олган. Насхнинг араб тилидаги маъноси ўчириш, бекор қилиш бўлиб, бу хат тури ижод қилиниши билан бошқа хат турлари мансух қилиниб, четга чиқарилди. Ушбу хат тури 10- асрда кенг тарқалган бўлиб унинг ўзига хос хусусиятларидан бири унда **алиф**, **дол**, **лом** ҳарфларнинг гажак қилиб ёзилишдан холидир. Бу хатда тез ва равон ёзилади. Бу ёзув тури фақат қоғозгагина эмас, балки ёзув сифатига ва ёзилиш суръатига ҳам тўсқинлик туғдирувчи маъданлар, темир, жез ва ёғочга ҳам битишга имкон туғдиради. Насх ёзуви гўзал ва бежирим бўлгани учун ҳам

матбаачиликда адабиётларга асос қилиб олинган. Шунинг учун ҳам баъзида бу хат турини босма хат тури деб аташади. Аслида насх хатида ҳам кўплаб кўлёзма асарлар ёзил қолдирилган. Аждодларимиз томонидан ижод этилган асарлар шу насх ва настаълиқ хатларида ёзил қолдирилганлиги учун биз бу хат турларини тўлиқ ўрганамиз.

Таълиқ яъни осилиб турувчи, илинган ёзув услуби бўлиб, XIV асрда ижод этилган. Бу аслида риқоъ хатидан келиб чиқкан хат тури сифатида кенг тарқалган.

Насх хати

قلم اولسون الى اولىكىپ بىد تحريرىڭ
كەفسادرقىمى سورمىزى شورا ئىلر
كاڭ بىر حرف سقوطىلە قىلۇن نادىرى نار
كاڭ بىر نقطە قصورىلە كۈزى كورا ئىلر

Тавқиъ хати – Бу хатнинг ярми текис, ярми юмалоқ чизикдан ташкил топган. Маъқалий ва кўфий хатларига ўхшашлиги бор.

Тавқиъ дейилишига сабаб шуки илгари қозилар қозихона хужжатларининг бошига ёзиладиган сўзларни шу хат билан ёзганлар. Қозилар ва Хокимлар хужжатларни шу тавқиъ хати билан имзолардилар. Идора ва маҳкамаларда фармонларга, мактубларга, қўлёзмаларга тавқиъ услубида имзо қўйилган.

Риқоъ хати – ҳарфлар бир-бирига қурама қилиб ёзиладиган ёзув туридир. Бу ёзув Туркияда, Усмонийлар халифалиги даврида кенг истеъмолда бўлган. Риқоъ хати оддий мактубларни тез битишлик

учун қўлланилган. Шунинг учун ҳам бу хат тури ҳозир ги кунда араб мамлакатларида қўп ишлатилади.

Бу ёзув расмий ва шахсий ёзишмалар, хужжатларда фойдаланилган, кўплаб туркий асарлар битилган. Риқоъ “руқъя” сўзининг кўплиги бўлиб қофоз, парча, мактублар демакдир. Таълиқ хати аслида риқоъ бўлган. Уни ҳар ким турли шаклларга айлантирган. Хожа Тожиддин Сулаймон ихтиро қилган таълиқ хати иншо ва мактубларга тегишли бўлиб, мунший (иншо ёзувчи)лар уни чўзиб ёзганлар.

عَلِيُّكَمْ بِجَنِ الظَّفَارِ مِنْ سَاقِيَ الرِّزْقِ

Таълиқ хати - бу хат аслида риқоъ бўлган. Уни ҳар ким турли шаклларга айлантириб, ундан бир равиш ихтиёр қилган. Хожа Тожиддин Сулаймон шу услубни ихтиро қилган кишилар жумласидандир.

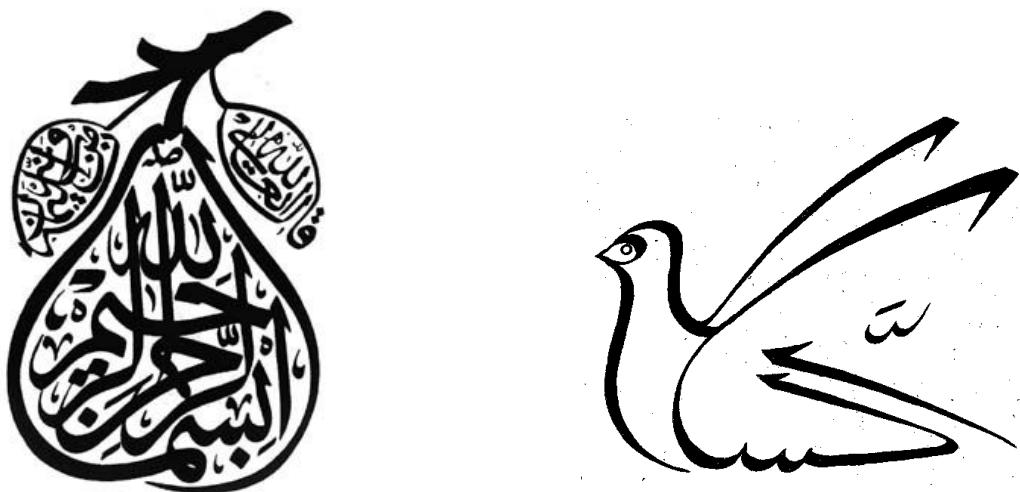
Бу киши ихтиро қилган таълиқ хати риқоъ хатининг шохчасидир. Бу хат иншо ва мактубларга тегишли бўлиб, муншийлар (иншо ёзувчи)лар уни чўзиб ёзганлар.

Айрим олимлар таълиқ хатининг иштирокчисини Абул Олий номли шахс деб кўрсатганлар. Абул Олий ихтиро этган таълиқ хатининг график асослари кўфий хатидан келиб чиқиб, бу хат форсий матнларни ёзиш учун ихтиро қилинган.

Таълиқ хати

فَالْعَلِيُّكَمْ بِجَنِ الظَّفَارِ مِنْ سَاقِيَ الرِّزْقِ

Тұғро – гулдор хат түри.

Хатларніг хар бири махсус үринларда қўлланиб келинган юқорида айтгнимиздек кўфий – қасида ва шерлар ёзишда, райҳоний ва насх – қисса ва ҳабарларда, сұлс – илмий асарлар ва хат йўл-йўриқларида, тавқиъ – буйрук ва фармонларда, риқоъ – мактубларда ишлатилган. Бу етти асосий услубнинг хар бири ингичка (хафий) ва йўғон (жалий) қаламларда ёзилиши натижасида яна ўн тўрт хил хат яратилган.

Настаълик хати “Насх” ва “таълиқ” хатларининг бирикувидан ташкил топган. Насх ва таълиқ услублари асосида

настаълиқ хатини Мир Али Табризий (Мир Али Хиравийнинг устозлари) ихтиро қилганлар, “Қиблатул - куттоб” (котиблар пешвоси) Султон Али Машҳадий (ваф 1520-йил) эса настаълиқ хати услубини юксак даражага кўтарган машхур хаттотлардан бўлган. Настаълиқ хати диёrimизда кенг ёйилиб, унда кўпгина китоблар битилган.

Настаълиқ хати

قلم او سون الى او ل كاتب بد تحريرك
کف ا درسى سورىزى شورا يلس
گاد بى حرف سقو طيبله قيلور نادرى نار
گاه بى نقطه قصور يلە كوزى كورا يلس

Хат илмига Пайғамбаримиз Мұхаммад соллаллоху аълайҳи васалламнинг тавсиялари:

بسم الله الرحمن الرحيم

قال النبي عليه الصلوة والسلام قيدوا العلم بالكتابة رواه ابو نعيم و الطبراني

Хат илмига донолар үгити:

من كتب بحسن الخط بسم الله الرحمن الرحيم دخل الجنة

بغير حساب

الخط نصف العلم

العلم عز الدنيا و شرف الآخرة

الخط عند الفقير مال و عند الغني جمال و عند الاكابر كمال

شرف الانسان بالعلم والادب لا بالمال و النسب

العلم صيد والكتابة قيد

من حفظ فر و من كتب قر

عليكم بحسن الخط فانه من مفاتيح الرزق

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Исхоқхон Тўра Ибрат “Жомеъул - хутут” – 1330 ҳижрий.
2. Абдулла Аъзамов. “Абжад, тарих ва дисплей” мақола.
3. Р.Жуманиёзов. “Эски ўзбек ёзуви” – 1989 й Ўқитувчи
4. Абдуллоҳ Салоҳиддин, Раҳматуллоҳ Мирзақосим “Тажвид”
2006 й. Мовароуннахр
5. Абдулғофур Раззок Бухорий. “Хусниҳат дурданалари”
2008 й.Мовароуннахр
6. М.Қодиров, М.Ҳакимжонов. “Алифбо” 1992 й Ўқитувчи
7. Масъудали Ҳакимжон. “Хатти муъаллимий” 1991 й Мехнат
8. О.Носиров, М.Юсупов, Ҳ.Лутфиддинаева “Эски ўзбек ёзувидан
методик тавсиялар” 1989 й. Наманган.
9. Мирқобил Ҳасанов. “Араб тили дарслиги” 2007 й. Ниҳол
10. Бахтиёр Иброҳимов, Исмоил Охунов, Музaffer Ҳўжаев. “Араб
тили” 2008 й. Тошкент Ислом Университети
11. Ҳабибулло Солих. “Алифбо” Фан нашриёти Тошкент 1989
12. Виктор Драчук “Ёзувлар – ўтмиш сирлари шоҳиди” 1976 йил

МУНДАРИЖА

1. Сўз боши.....	3
2. Хатлар юксакликка етаклар.....	4
3. Эски ўзбек ёзувининг ҳусусиятлари.....	6
4. Ўзбек тилининг араб имлосидаги алифбо ҳарфлари.....	10
5. “Ре” ҳарфи.....	13
6. “Зе” ҳарфи.....	15
7. “Дол” ҳарфи.....	17
8. “Вов” ҳарфи.....	19
9. “Бе” ҳарфи.....	22
11. “Ё” ҳарфи.....	25
12. “Те” ҳарфи.....	28
13. “Нун” ҳарфи.....	30
14. Эски ўзбек ёзувида унлиларнинг ифодаланиши.....	37
15. Ҳаракатлар	39
16. “Қоф” ҳарфи.....	41
17. “Жим” ҳарфи.....	43
18. “Чим” ҳарфи.....	45
19. “Ғайн” ҳарфи.....	47
20. “Мим” ҳарфи.....	49
21. “Қоғ” ҳарфи.....	51
22. “Лом” ҳарфи.....	53
23. “Айн” ҳарфи.....	55
24. “Шин” ҳарфи.....	59
25. “Син” ҳарфи.....	61
26. “Фе” ҳарфи.....	63
27. “Хе”- ҳойи ҳуттий ҳарфи.....	65
28. “Ҳойи-ҳавваз” ҳарфи.....	67
29. “Се” ҳарфи.....	71
30. “Пе” ҳарфи.....	
	73
31. “Гоғ” ҳарфи.....	75
32. “Хе” ҳарфи.....	77
33. “Сод”	
ҳарфи.....	80
34. “Зод” ҳарфи.....	82
35. “То” ҳарфи.....	84
36. “Зо” ҳарфи.....	86

37. “Зол” ҳарфи.....	88
38.“Же” ҳарфи.....	89
39. Араб имлосига хос хусусиятлар изоҳи	90
40. Арабча ҳарфларни шаклларини ясалиши.....	90
41. “Ҳамза” белгиси	95
42. Араб изофаси	97
43. Шамсий ва қамарий ҳарфлар.....	99
44. Форс изофаси	
.....	101
45. Эски ёзувдаги рақамлар.....	103
46. Абжад ҳисоби	
.....	104
47. Ҳижрий ва милодий йилларни ҳисоблаш.....	107
48. Ҳижрий ва қамарий тақвим ойлари	108
49. Мучал ҳисоби	109
50. Имлоси (ёзилиши) умумий қоидага тушмайдиган сўзлар.	111
51. Айрим сўзлар таркибидаги унлиларнинг ифодаланиши.....	112
52. Хаттотлик санъати	120
53. Араб ёзувидаги хат турлари.....	122
54. Пайғамбаримиз Мухаммад с.а.внинг тавсиялари.....	127
55. Фойдаланилган адабиётлар.....	128